-stilte na de storm-

Het stilzwijgen en het proces van verzoening op Bali na de gebeurtenissen van 1965-1966

Bachelorscriptie
Docent: *Dhr.R. Raben*
Student: *Monica Ceulen*
Studentnummer: *3712141*
Opleiding: *Taal- en Cultuurstudies*
Hoofdrichting: *Politieke Geschiedenis en Internationale Betrekkingen*

Inhoud

Inleiding 3

Hoofdstuk 1 8

1.1 De nationale context 8

1.2 De Balinese context 9

Hoofdstuk 2 11

2.1 Interpretatie van de geschiedenis 11

2.2 Soeharto's Orde Baru: autocratie en censuur. 12

Hoofdstuk 3 14

3.1 De sociale gevolgen van het geweld 14

3.2 Verzoening 17

Conclusie 21

Bibliografie 23

Bijlage 1: De Interviews 25

Bijlage 2: Interview in het Engels 46

Bijlage 3: interview in Bahasa Indonesia 47

Inleiding

In juni 2012 is de inmiddels veelbesproken documentaire *The Act of Killing* uitgekomen. De documentaire behandelt het Indonesische conflict van 1965-1966. In de jaren zestig hebben naar schatting tussen de vijfhonderdduizend en één miljoen mensen de dood gevonden.[1] Op Bali zijn ongeveer tachtigduizend slachtoffers gevallen.[2] Daarmee is Bali relatief gezien – naar omvang van de populatie en de grootte van het eiland – het hardst getroffen. Onder de slachtoffers bevonden zich voornamelijk leden van de Indonesische communistische partij (Partai Komunis Indonesia of PKI), mensen die beschuldigd werden banden met communisten te hebben of mensen die links georiënteerd waren.

Regisseur Joshua Oppenheimer laat in zijn documentaire zien hoe degenen die jacht hebben gemaakt op communisten –die verder nooit vervolgd zijn –over hun optreden denken. Uit de documentaire blijkt dat de daders zichzelf zien als nationale helden, of in ieder geval zo geportretteerd willen worden. Zij hebben er immers voor gezorgd dat het communisme in Indonesië de das om werd gedaan.

De documentaire heeft de gebeurtenissen van de jaren zestig in Indonesië weer even in de schijnwerpers gezet. Het Indonesische conflict is veelal onbesproken; in Indonesië zelf, maar ook in de academische wereld. Waarom er zo weinig aandacht is geweest voor deze periode valt deels te wijten aan het verbod dat onder het regime van Soeharto (1967-1998) van kracht was: en plein public mocht er niet over de gebeurtenissen gesproken worden. Deze specifieke periode is dan ook een onbeschreven in de Indonesische geschiedenisboeken.

Na de val van Soeharto in 1998 leek gelegenheid te ontstaan om het verleden bespreekbaar te maken. In oktober 1999 werd Abdurrahman Wahid de eerste democratisch verkozen president van Indonesië. Met Wahid werd het mogelijk om de zestiger jaren openlijk te bespreken, een aantal decreten werden door hem opgeheven en daarnaast konden NGO's hun weg vinden in de Indonesische samenleving. Zo werd de Nationale Commissie voor Mensenrechten (KOMNASHAM) opgericht en werden discussies door hen op gang gebracht over een nationale waarheids- en verzoeningscommissie. Deze geluiden uit het begin van de 21e eeuw klinken veelbelovend. Toch lijkt het grootste deel van het Balinese volk hier weinig mee op te hebben. Het onderwerp is in veel Balinese gemeenschappen nog steeds een groot taboe.

Met dit onderzoek wil ik mij richten op de vraag waarom dit onderwerp onbesproken blijft in Balinese gemeenschappen, ondanks de val van Soeharto. Wat betekent die 'stilte'? Betekent dat zwijgen dat er nog geen verzoening heeft plaatsgevonden? Welke relatie heeft dat stilzwijgen tot verzoening? En in hoeverre is er sprake van verzoening – of is daar draagvlak voor? Met mijn inspanningen hoop ik zowel een academische als maatschappelijke bijdrage te leveren door een verklaring te geven voor de voortdurende 'stilte' en door uiteen te zetten waar het proces van verzoening staat binnen een Balinese gemeenschap.

Negatie in het academisch debat

Binnen het academisch debat hebben het taboe omtrent de moorden en het proces van verzoening in Bali vrijwel geen aandacht gekregen. Een uitzondering hierop is het werk van de antropologe Leslie Dwyer. Zij heeft een aantal interessante werken geschreven over zowel het taboe als de verzoening. In haar artikel 'A Politics of Silences: Violence, Memory and Treacherous Speech in Post-1965 Bali' geeft Dwyer twee mogelijke verklaringen voor het taboe dat nog steeds op het onderwerp

[1] In: R. Cribb ed., *The Indonesian Killings 1965-1966: Studies from Java and Bali* (Monash Asia Institute 1990) 12, is een tabel opgenomen met schattingen door academici van het aantal slachtoffers van het geweld van 1965-1966. Deze variëren van 150.000 tot 1.000.000 slachtoffers. Volgens Cribb ligt het aantal gevallen slachtoffers tussen de 500.000 en 1.000.000.

[2] G. Robinson, *The Dark Side of Paradise* (Cornell 1995) 273

rust.[3] Zo is de antropologe van mening dat de stilte enerzijds te wijten was aan de censuur die Soeharto oplegde en anderzijds aan het trauma dat veel Balinezen hebben opgelopen tijdens deze gewelddadige periode.

Deze twee verklaringen van Dwyer kunnen mijns inziens het best worden onderscheiden in intrinsieke en extrinsieke motivaties van de Balinezen om te zwijgen over de moorden. Het verschil tussen deze twee motivaties wordt gekenmerkt door de oorzaak of oorsprong van de motivatie. Hierbij geldt als intrinsieke motivatie een beweegreden die vanuit een persoon zelf komt. Iemand kan bijvoorbeeld getraumatiseerd zijn en daarom willen zwijgen over het verleden. Dat is een andere motivatie dan een verbod om over het onderwerp te spreken dat als extrinsieke motivatie kan gelden. Om te kunnen begrijpen waarom er nog steeds sprake is van het taboe is het belangrijk om een goed beeld te krijgen van de verschillende beweegredenen waarvan nog sprake is. Een hulpmiddel daarbij is het onderscheid tussen de intrinsieke en extrinsieke beweegredenen.

De eerste verklaring van Dwyer – Soeharto's censuur – is volgens deze onderscheiding een extrinsieke motivatie. Na 1965 werden Balinezen op sociaal gebied onderworpen aan het onderdrukkende beleid van Soeharto. Middels een campagne, genaamd '*Sapta Persona,'* werden Balinezen geacht schoon, vriendelijk, ordelijk, mooi, veilig, gereserveerd en gedenkwaardig te zijn, om zo in staat te zijn het toerisme te kunnen blijven aantrekken. Balinezen moesten zich behoorlijk gedragen en geen aandacht vestigen op het gewelddadige verleden.[4] Het was dus verboden om over dit onderwerp te praten. Alhoewel dit verbod een belangrijke rol heeft gespeeld in het vormen van het taboe is dit argument van Dwyer niet doorslaggevend: met de val van Soeharto werd ook (deels) een weg vrijgemaakt voor de opheffing van de censuur.

Het taboe waar nog steeds sprake van is lijkt dan ook meer ten grondslag te liggen aan intrinsieke motivaties. Het trauma dat Dwyer als andere mogelijke oorzaak bespreekt in haar werk is een van die intrinsieke beweegredenen. In haar onderzoek wordt beschreven hoe Ibu Ari haar man en broer heeft verloren. Ibu Ari is een Balinese die door Dwyer is geïnterviewd. Ibu Ari heeft zichzelf het zwijgen opgelegd over dit onderwerp omdat zij getraumatiseerd is. Niet alleen door het verlies van haar naasten, maar ook doordat haar dorpshoofd haar regelmatig heeft verkracht tijdens en na het geweld. Het zwijgen was voor haar een manier op met het trauma om te gaan.[5]

Hoewel individuele trauma's ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld bij het voortdurende zwijgen, kan dat niet voor iedereen gelden. Niet iedereen is op die manier slachtoffer geworden van het geweld en daarmee heeft ook niet iedereen op die wijze een trauma opgelopen. In dat opzicht zou er dus sprake moeten zijn van andere intrinsieke motivaties die ervoor zorgen dat het taboe nog steeds in stand wordt gehouden. Dwyer kijkt in haar onderzoek dan ook vooral naar het perspectief van de slachtoffers. Omdat het zwijgen echter voorkomt onder gehele Balinese gemeenschappen maakt dat het problematisch om alleen naar die groep als geheel te kijken. De twee verklaringen die zij geeft – censuur en trauma – zijn dus op zich aannemelijk maar niet volledig.

Onderzoeksperspectief

In zijn werk probeert Robert Cribb de soorten groepen te categoriseren die uit dit conflict zijn ontstaan. In '*The Indonesian Killings 1965-1966: Studies from Java and Bali'* schrijft hij dat de meerderheid van de Indonesische bevolking niet bedreigd werd door het geweld. Daardoor is het grootste deel van de bevolking niet op psychologische wijze beïnvloed of getraumatiseerd. Cribb wil hier de gevolgen van het geweld achterhalen door naar de cijfers te kijken en stelt daarbij de vraag of de Indonesische bevolking zichzelf wel ziet als slachtoffer of zelfs als overlevende van het geweld. Volgens Cribb is dit waarschijnlijk niet het geval, omdat het risico dat je werd vermoord niet al te groot was.[6]

---

[3] L. Dwyer, 'A Politics of Silences: Violence, Memory and Treacherous Speech in Post-1965 Bali', in: Alexander Laban Hinton en Kevin Lewis O'Neill ed., *Genocide: Truth, Memory and Representation* (Duke University Press 2009) 113-139.

[4] Dwyer, 'A Politics of Silences ', 120.

[5] Ibidem, 121-125.

[6] Cribb, *The Indonesian Killings,* 41.

Volgens de historicus Adrian Vickers (in *'Reopening Old Wounds: Bali and the Indonesian Killings)* kijkt Cribb hierbij op foutieve wijze naar het aantal slachtoffers: hij houdt weinig rekening met mensen die zich ook slachtoffer kunnen voelen maar die nooit zijn vermoord of gearresteerd omdat ze officieel geen lid waren van de PKI, maar bijvoorbeeld wel in enige zin een band hadden met de communistische partij. Daarnaast hebben Balinezen de moordpartijen moeten aanschouwen of waren zij, al dan niet gedwongen, medeplichtig aan de moorden tijdens deze periode.[7]

Uit de studies van Dwyer, Cribb en Vickers kan worden geconcludeerd dat het problematisch is om alleen naar het slachtofferperspectief te kijken. Volgens Cribb en Vickers is het lastig om te duiden wie zich nu slachtoffers voelen van het geweld of wie aangemerkt kunnen worden als daders. Uit het werk van Dwyer kan geconcludeerd worden dat het zelfs betwijfelbaar is om alleen naar het slachtofferperspectief te kijken. Haar studie kan immers niet volledig in kaart brengen welke overige intrinsieke motivaties gelden als reden voor het voortdurende zwijgen over de moorden doordat zij alleen naar het zwijgen van slachtoffers kijkt.

In 'When the World turned to chaos: 1965 and its aftermath in Bali, Indonesia' gaat Dwyer ook in op de vraag naar mogelijkheden voor verzoening en stelt dat verzoening plaats zou moeten vinden op lokaal niveau:

> *'Many people have expressed hopes that a reconciliation process might include the recovering of the bodies and complete ceremonies for those who were never cremated, bringing emotional as well as ritual closure. But just as many Balinese believe that the strongest sparks of the violence were lit within communities rather than by the trans-local forces of the state or the political parties, so they believe that healing, if and when it comes, must be locally based.'*[8]

Dwyer brengt hier het onderwerp verzoening ter sprake. Wederom geldt hier dat Dwyers inzicht niet volledig is. De antropologe luistert ook hier alleen naar de stem van de slachtoffers. Verzoening gaat een hele gemeenschap aan: zowel slachtoffers, daders, als de mensen die op enige wijze geraakt zijn door of betrokken zijn bij het plegen van het geweld.

Het zwijgen en het proces van verzoening gaan gehele Balinese leefgemeenschappen aan en niet alleen de slachtoffers of de daders binnen een gemeenschap. Zowel voor de stilte als voor het proces van verzoening geldt dat geen van beiden eenzijdig is. Balinese gemeenschappen zijn erg hecht en om die reden is het wenselijk een onderzoek als dit te doen op het niveau van Balinese dorpen. Door onderzoek te doen op dit niveau kan het zwijgen beter verklaard worden en kan worden geanalyseerd waar het proces van verzoening staat.

Opzet scriptie

Om een beter begrip te krijgen van het conflict en het (eventuele) proces van verzoening zal ik eerst de historische context schetsen op nationaal en lokaal niveau (hoofdstuk 1) en zal ik de gebeurtenissen bespreken die tot het geweld hebben geleid. In hoofdstuk 2 zal ik ingaan op de censuur van de Indonesische overheid en de daarbij behorende manipulatie van de geschiedenis en propaganda jegens communisten. In het laatste hoofdstuk worden de sociale gevolgen van het geweld besproken en op welke manier die sociale gevolgen het proces van verzoening hebben weten te beïnvloeden.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van primaire- en secundaire bronnen. De primaire bronnen bestaan uit interviews met de lokale bevolking die tijdens veldwerk op Bali zijn gehouden.[9] Bij het verzamelen van de interviews is het van belang geweest dat er eerst een lokaal netwerk werd opgebouwd om vervolgens interviews te kunnen afnemen. Het opbouwen van een netwerk is te

---

[7] R. Vickers, 'Reopening Old Wounds: Bali and the Indonesian Killings – A review article', *The Journal of Asian Studies* (1998) 57:3 774-785, 782.

[8] L. Dwyer, 'When the World Turned to Chaos: 1965 and Its aftermath in Bali, Indonesia', in: Robert Gelately en Ben Kiernan ed., *The Spector of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective* (Cambridge University Press 2003) 289-305, 305.

[9] Alle interviews zijn opgenomen in bijlage 1.

meer belangrijk omdat het een taboe betreft. Er moet dus eerst vertrouwen worden gewonnen voordat mensen openlijk en eerlijk over dit onderwerp durven praten.

Het houden van interviews met betrekking tot dit onderwerp is erg lastig. Het is namelijk moeilijk om te bepalen of de waarheid wordt gesproken en of de mensen die geïnterviewd worden zich alles herinneren zoals het is gebeurd. In het geval van dit conflict is het zelfs zo dat men in Indonesië niet over het verleden mocht praten en dat alleen Soeharto's versie van het verhaal verteld mocht worden. In hoeverre die censuur de herinneringen van het Balinese volk heeft beïnvloed is niet vast te stellen. Daarnaast kan het ook zijn dat de mensen die zijn geïnterviewd mij iets anders vertellen omdat zij zich (nog) schamen voor het verleden of doordat zij getraumatiseerd zijn. Bij de interviews moet daarom ook rekening gehouden worden met vertekeningen of onwaarheden.

In totaal heb ik eenenveertig mensen uit negen gemeenschappen benaderd voor dit onderzoek. Van die eenenveertig mensen zijn slechts zeven mensen bereid geweest mee te werken aan dit onderzoek. Deze zeven mensen zijn afkomstig uit vier verschillende dorpen. De terughoudendheid van de Balinezen om mee te werken aan een dergelijk onderzoek duidt erop dat het onderwerp nog steeds een groot taboe is.

Om een onderzoek te doen op het niveau van een gemeenschap moet de onderzoeker eerst toestemming vragen aan het dorpshoofd (de *banjar*). De eerste drie dorpshoofden vertelden mij dat ze niet wilden meewerken en dat het onmogelijk zou zijn om een dorpshoofd te vinden die hier wel voor open staat. Na drie afwijzingen heb ik besloten om het op een andere manier te proberen. Ik zou individuele mensen interviewen uit verschillende dorpen. Op deze wijze hoefde er geen toestemming gevraagd te worden aan het dorpshoofd en zou via deze minder officiële weg een grotere kans gemaakt worden op het vergaren van antwoorden. Idealiter had dit onderzoek binnen één gemeenschap plaatsgevonden.

De mensen die zijn geïnterviewd zijn afkomstig uit de dorpen Tebongkan, Ungasan, Petulu en Pejing Aji. Alle respondenten zijn mannen,vrouwen die zijn gevraagd wilden niet mee-werken aan een dergelijk onderzoek. De motivatie die de vrouwen gaven was dat zij toch niet veel van dit onderwerp afwisten, dat zij het er liever niet over wilden hebben of dat ze geen problemen wilden. De respondenten die aan dit onderzoek hebben meegewerkt zijn tussen de vierendertig en achtentachtig jaar oud. Zes van de geïnterviewden hebben het geweld nog bewust meegemaakt. Adi, uit Tebongkan, heeft het geweld niet meegemaakt. Zijn verhaal is echter nog steeds van belang omdat zijn familie slachtoffer is geworden van het geweld.

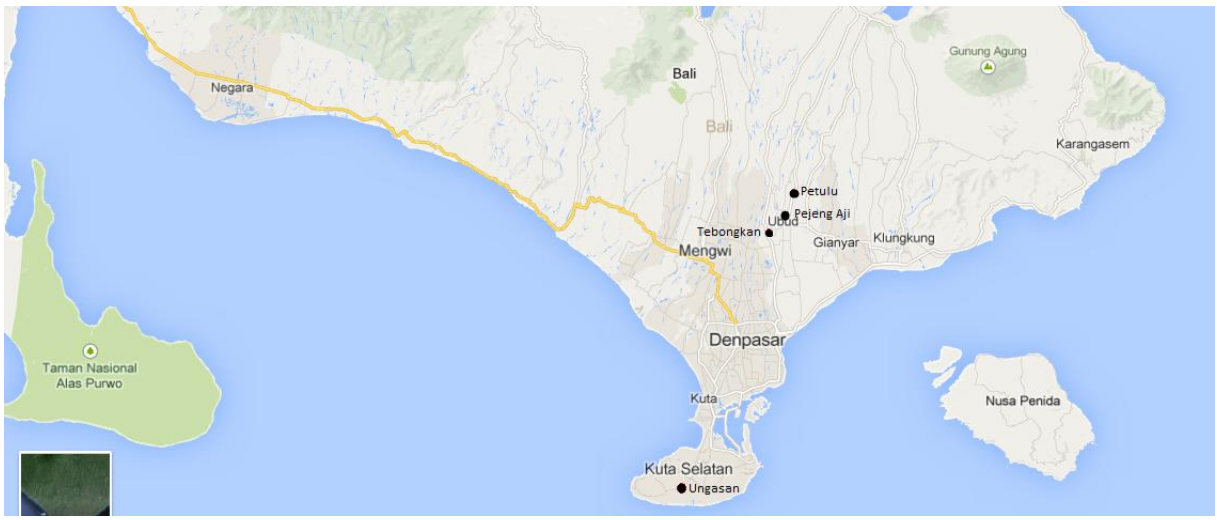

Illustratie: Een kaartje van het eiland Bali. De dorpen waar de interviews zijn afgenomen zijn aangegeven met zwarte stippen. Bron: Google Maps.

Het afnemen van diepte-interviews over een gevoelig onderwerp of een taboe als de genocide op Bali vergt veel tijd en is kostbaar. Omdat ik zelf geen Bahasa Indonesia of Bahasa Bali spreek heb ik een vertaler ingehuurd die mij wilde helpen met het vertalen van de interviews. Mijn vertaler sprak zowel Engels, Bahasa Indonesia als Bahasa Bali. Om enigszins een vertrouwensband op te kunnen bouwen zijn alle respondenten minimaal twee keer bezocht.

De uitspraken die ik in dit onderzoek doe die gebaseerd zijn op de interviews kunnen niet gegeneraliseerd worden. Deze uitspraken zijn gedaan door individuen en zijn dan ook alleen geldig voor het individu en niet voor de gemeenschap waar de geïnterviewde vandaan komt of laat staan voor heel Bali. De uitkomsten van de interviews helpen echter wel beter in kaart te brengen welke verschillende verklaringen kunnen worden gegeven voor het taboe en waar het proces van verzoening staat in (enkele) Balinese gemeenschappen.

Hoofdstuk 1

1.1 De nationale context

Tijdens Soekarno's bewind (1959-1966) was er sprake van instabiliteit in de politiek en de economie. Soekarno probeerde met zijn NASAKOM -een ideologisch concept dat *Nasionalisme, Agama* (religie) en *Komunisme* identificeerde als basiselementen van de politiek en maatschappij – de grootste politieke blokken in het land te verenigen. In de politiek veroorzaakte dat echter een sterke polarisatie. De PKI (Partai Komunis Indonesia) en het leger waren de twee partijen die aanspraak konden maken op de meeste zeggenschap binnen de politiek, waardoor zij lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

De PKI was uitgegroeid tot de derde grootste communistische partij van de wereld. Doordat de PKI een belangrijke rol speelde in de Indonesische samenleving was Soekarno afhankelijk van deze partij. De tegenstanders van de PKI kregen daardoor het gevoel dat ze in de verdediging moesten en zochten bijstand van het leger. De overige partijen die vertegenwoordigd waren in de regering van Soeharto waren de linkse Partai Socialis Indonesia (PSI) en het iets rechtsere Partai Nationalis Indonesia (PNI).

De tegenstellingen tussen de verschillende partijen en het leger leidden ertoe dat op 30 september 1965 zes generaals van het Indonesische leger werden vermoord onder leiding van generaal Untung. De PKI werd verantwoordelijk gehouden voor deze coup en de communisten werden nu schuldig bevonden aan het creëren van chaos. Deze affaire zorgde ervoor dat verschillende groeperingen zich tegen de PKI keerden. Generaal Soeharto trad vanaf dat moment naar de voorgrond en zette een tegenoffensief in. Onder Soeharto werd de legerleiding vervangen door militairen waarvan bekend stond dat zij anticommunistisch waren.

Hoewel het leger de hoofdrol speelde in het beschuldigen en discrediteren van de PKI, kregen belangrijke burgergroeperingen ook een aanzienlijke rol op het strijdtoneel toebedeeld. Leden van Islamitische organisaties hadden veel PKI-aanhangers op het platteland in Java vermoord. Studenten werkten nauw samen met legerofficieren en hielden luide demonstraties die het anticommunisme verder aanwakkerden. Veel journalisten, universitaire docenten, intellectuelen en econo(mist)en hadden zich eveneens gekeerd tegen Soekarno en de PKI en uitten dat door seminars te organiseren, artikelen te publiceren en door het gebruik van de toen populaire media.[10]

Volgens historicus Geoffrey Robinson kan de coup van 1965 beter worden gezien als twee coups; de Untung coup op 30 september 1965 en de Soeharto counter-coup op 1 oktober 1965.[11] Robinson stelt dat de Untung coup tot op heden erg omstreden is. De coup lijkt volgens de historicus een gevolg te zijn van conflict binnen de legerleiding.[12] Soeharto wist echter menigeen al snel te overtuigen van het feit dat de PKI het brein was achter de coup. Volgens Robinson is hier weinig bewijs voor: ook al was de PKI betrokken dan waren er weinig actoren geweest vanuit de PKI.[13]

John Roosa heeft intussen met zijn werk aangetoond dat de PKI wel degelijk betrokken was, maar inderdaad niet als gehele partij.[14] Sjamsuddin Kamaruzzaman en Dipa Nusantara Adit waren volgens Roosa belangrijke PKI kopstukken die met de coup in verband gebracht zouden kunnen worden. Kamaruzzaman was een van de vijf mannen die de leiding hadden in de Untung-coup. Hij was het hoofd van de speciale afdeling van de PKI die was opgericht in 1940. Deze afdeling handelde als de tussenpersoon die ervoor zorgde dat de PKI een netwerk kon opbouwen van mensen binnen

---

[10] E. Aspinall, *Opposing Soeharto: Compromise, Resistance and Regime Change In Indonesia* (Stanford University Press 2005) 22.

[11] G. Robinson, *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali* (Cornell University 1998) 280.

[12] Robinson, *The Dark Side of Paradise,* 280.

[13] Ibidem, 281.

[14] Zie voor een uitgebreide verhandeling over de coup en de betrokkenheid van de PKI: J. Roosa, *Pretext For Mass Murder: The 30 September Movement and Suharto's Coup d'Etat in Indonesia* (University of Wisconsin press 2006).

het leger die welwillend tegenover de PKI stonden. Kamaruzzaman moest direct aan Dipa Nusantara Aidit rapporteren, het hoofd van de PKI. Roosa beargumenteert in zijn boek dat Kamaruzzaman en Aidit hoopten dat de coup van 30 september ertoe bij zou dragen dat van binnen de partij massale reacties zouden ontstaan in positieve zin voor de partij. In hoeverre Aidit zelfstandig handelde is lastig te bewijzen, doordat Aidit en veel andere belangrijke leden van de PKI zijn vermoord na september 1965.[15]

Niet alleen de PKI was de dupe van deze affaire. Ook de Gerakan Wanita Indonesia of Gerwani werd verantwoordelijk gehouden voor de moord op de generaals. De Gerwani – de socialistische en feministische vrouwengroepering – was sterk verbonden aan de PKI maar moet toch gezien worden als zelfstandige organisatie. Na de coup werd de Gerwani verboden. Deze linkse vrouwenorganisatie zou volgens het leger geholpen hebben met het doden van de generaals en de Gerwani-vrouwen zouden zich onbehoorlijk en onkuis gedragen hebben. Veel van deze vrouwen zijn na de coup verkracht, gearresteerd of zelfs vermoord evenals veel vrouwen die geen Gerwani waren maar er toch van werden beschuldigd.

1.2 De Balinese context

In het werk van Robert Cribb et al. is uitvoerig beschreven op welke wijze de gebeurtenissen van 1965 zich hebben ontwikkeld op Java en Bali. In zijn boek is ook een aantal primaire bronnen opgenomen, zoals een artikel van Soe Hok Gie. Het artikel is geschreven in 1967 voor de krant *Mahasiswa Indonesia.* Het artikel is echter nooit gepubliceerd: volgens Cribb is niet duidelijk of dat om politieke redenen is of niet.[16]

In zijn artikel gaat Soe Hok Gie in op de gebeurtenissen in Bali voor en na de coup. Volgens de auteur had Bali een unieke en sentimentele waarde voor president Soekarno. Soekarno's moeder was namelijk een Balinese. Sujeta – de gouverneur van Bali – was zijn speciale protegé en andere hoge ambtsbekleders waren ook belangrijke volgelingen van de president. Onder deze volgelingen was het mogelijk voor Soekarno om het proces van NASAKOM voort te zetten, waardoor ook de PKI een belangrijke rol ging spelen in de Balinese politiek, zoals de wens was van de president.[17]

Direct na de twee coups in Jakarta bleef de situatie in Bali vrijwel ongewijzigd. Na een maand werd de situatie in Bali daarentegen meer gespannen doordat het nieuws van de moorden op PKI-leden in Midden- en Oost-Java het eiland bereikte. Balinezen die zich voorheen niet wilden uitdrukken over NASAKOM en de PKI durfden nu openlijk te spreken over hun onvrede. De Balinese bevolking werd onrustig en tegenstanders van de PKI vroegen zich af waarom er niets tegen de PKI op Bali werd gedaan. De Balinese legerleiding en -overheid wilden de ontwikkelingen afwachten, met name de ontwikkelingen omtrent de machtsstrijd tussen Soekarno en Soeharto.[18]

Tegen november 1965 wist Soeharto meer macht uit te oefenen en de aanhangers van Soekarno moesten nu bewijzen dat zij altijd al tegen de PKI waren geweest. Het doden van communisten was hun manier om aan Jakarta te laten zien dat zij anti-communistisch waren en tegen het politieke concept NASAKOM. Zo vertelde Wedagama –een bekend figuur van de Balinese PNI – aan Balinezen dat het volgens God en de wet geoorloofd was om communisten te vermoorden. Wijana, een andere PNI'er met veel invloed in Noord-Bali en aanhanger van Soekarno keurde het goed dat land en bezittingen van communisten werden afgenomen. De leiders die aanvankelijk NASAKOM steunden werden nu de sterkste en meest actieve uitdragers van geweld tegen communisten. [19]

---

[15] J. Roosa, *Pretext for Mass Murder,* 139-175.
[16] Zie voor het volledige artikel (vertaald in het Engels door Anton Lucas): Cribb, *The Indonesian Killings,* 252-258.
[17] Ibidem, 253-254
[18] Ibidem, 254-255.
[19] Ibidem, 255-256

Aangemoedigd door de autoriteiten namen georganiseerde burgergroeperingen gekleed in het zwart en bewapend met zwaarden, messen en zelfs geweren het heft in eigen handen en begonnen gewelddadige acties uit te dragen tegen de Balinese bevolking. De huizen van vermeende communisten werden platgebrand als onderdeel van de warming-up voor veel wredere acties: het massaal uitmoorden van communisten of mensen die ervan werden beschuldigd communistisch te zijn.[20]

Soe Hok Gie stelt hier eveneens (net als Robinson) dat het geschatte aantal moorden op tachtigduizend ligt. Het aantal platgebrande huizen en het aantal eigendommen dat is vernietigd of ingenomen is niet te schatten. Op grote schaal werden vrouwen, die ervan werden beschuldigd Gerwani te zijn, verkracht. Het meest verschrikkelijke voorbeeld hiervan is Widagda, een PNI-leider uit de streek Negara. Widagda is verantwoordelijk voor de verkrachting van tientallen vrouwen. Twee jaar later hebben drie van deze vrouwen hem aangeklaagd, Widagda kreeg drie jaar gevangenisstraf.[21]

De moorden in Bali waren volgens de auteur niet nodig geweest, althans, als het aan de lokale overheid had gelegen. Maar de lokale overheid deed geen moeite om de moorden te stoppen, sterker nog, zij moedigden het zelfs aan. Volgens Soe Hok Gie kan dat verklaard worden aan de hand van zijn eerder gestelde analyse.[22] De mensen die tijdens Soekarno hoge posities innamen konden op deze manier hun handen schoonwassen van eerdere activiteiten die zij hadden ondernomen en die gelieerd waren aan de PKI of Soekarno's NASAKOM en daarmee hun begeerde positie behouden.

Het verhaal van Soe Hok Gie is een belangrijke bron van informatie om te kunnen analyseren hoe het geweld in Bali is begonnen. In het volgende hoofdstuk wordt besproken welke (academische) verklaringen er nog meer worden gegeven voor het uitbreken van het conflict op Bali. Sommige van deze verklaringen berusten op manipulaties van de geschiedenis van de Indonesische overheid en hebben een weg weten te vinden in zowel de Indonesische samenleving als de Westerse literatuur. Uiteindelijk wordt beschreven op welke wijze het geweld en manipulatie van de geschiedenis verband houden met het taboe.

[20] Cribb, *The Indonesian* Killings, 256.
[21] Ibidem, 256.
[22] Ibidem, 257.

Hoofdstuk 2

2.1 Interpretatie van de geschiedenis

Geoffrey Robinson gaat in zijn eerder besproken studie in op de vraag waarom op Bali op grote schaal geweld is uitgebroken. In tegenstelling tot de standaardinterpretaties over het uitbreken van het geweld –die interpretaties geven vaak religieuze en culturele verklaringen – tracht Robinson op zoek te gaan naar verklaringen die zowel politiek als historisch van aard zijn.

De interpretaties die religieuze en culturele verklaringen geven zijn in Robinsons ogen op zijn minst problematisch. Een veel voorkomend thema in de literatuur is bijvoorbeeld dat het geweld is uitgebroken omdat de PKI geen respect had voor de Balinese religie en cultuur of dat de PKI de harmonie en de rust verstoorde op het eiland. Religie, cultuur, harmonie en rust zijn steunpunten waar Balinezen groot belang aan hechten.[23]

Om een voorbeeld te geven van een dergelijke stelling heeft Robinson in zijn werk een citaat opgenomen van de Amerikaanse ambassadeur Marshall Green die destijds in Indonesië gezeteld was. Zo schreef Marhall Green dat:

> *'The bloodbath visited on Indonesia can be largely attributed to the fact that communism, with its atheism and talk of class warfare, was abhorrent to the way of life of rural Indonesia, especially in Java and Bali, whose cultures place great stress on tolerance, social harmony, mutual assistance…, and resolving controversy through talking issues out in order to achieve an acceptable consensus solution.'*[24]

Dit citaat van de ambassadeur lijkt ook overeen te komen met een uitleg die ik in het interview met Adi heb gekregen. Adi is vierendertig jaar en werkzaam als chauffeur en gids in Bali. Adi heeft het geweld niet meegemaakt, maar zijn ouders en grootouders wel. Adi's opa is vermoord door mensen uit zijn dorp, omdat zijn opa ervan werd beschuldigd lid te zijn van de PKI.[25] Toen ik hem vroeg welk verhaal hij over de geschiedenis gelooft en hoe hij en zijn familie over communisten denken vertelde hij het volgende:

> *'Ik denk dat mijn docent de waarheid sprak. Communisten zijn slechte mensen, zoals je ook kon zien in de film. Maar voor mijn familie geldt dat niet. Mijn opa verkocht vlees op de markt, hij was niet bezig met politiek of met de PKI. Voor mij geldt dat communisten slecht zijn, omdat zij geen religie hebben.* […] *In Indonesië zijn wij erg religieus, alle mensen denken dat communisten slecht zijn omdat zij ongelovig zijn.'*[26]

Communisten zijn dus in Adi's ogen slechte mensen omdat zij niet religieus zijn. Uit het citaat van Marshall Green lijkt eenzelfde geluid te komen. Balinezen wilden niets hebben van communisten en om die redenen besloten zij om geweld te plegen tegen de communisten dan wel die te vermoorden.

Geoffrey Robinson is echter van mening dat het eerder paradoxaal is dat een harmonieus volk overgaat tot het gebruik van massaal geweld. Daarnaast strookt het beeld van een harmonieus en een conflictloos Bali niet met de Balinese geschiedenis, zoals Robinson ook aantoont in zijn boek. Een ander probleem met deze visie is volgens Robinson dat het niet in lijn staat met de aanvang van het uitbreken van het geweld.[27] Het geweld begon in Bali in december toen de legermachten arriveerden en twee maanden na de coups in Jakarta.

---

[23] Robinson, *The Dark Side of* Paradise, 276-277.
[24] Ibidem, 277.
[25] Uit het interview met Adi, 10 maart 2014, zie bijlage 1.
[26] Uit het interview met Adi.
[27] Robinson, *The Dark Side of* Paradise, 227.

Dat zijn argumenten die volgens Robinson aantonen dat het geweld op een andere wijze moet zijn ontstaan. Uit het verhaal van Soe Hok Gie is duidelijk geworden dat de hooggeplaatste Balinese ambtenaren en legerofficieren wilden wachten op berichten uit Jakarta en dan pas wilden anticiperen op de situatie. Het verhaal dat de Balinezen een woede koesterden tegen de communisten dat zich uiteindelijk uitte in geweld omdat de PKI de rust verstoorde lijkt in dit geval dan ook niet te kloppen, zoals wordt gesteld door Robinson.

De politieke partijen en religieuze autoriteiten moeten daarom bewust propaganda hebben gemaakt om zo anticommunisme en geweld tegen de PKI te kunnen entameren. Het idee dat de PKI ongelovig was en de harmonie op het eiland verstoorde werd door de overheid actief uitgedragen en de Balinezen kregen legitimatie om bezittingen en land in te nemen van communisten en om hen te doden. De nationale en lokale overheid wisten op deze wijze het volk te bespelen en hen mee te trekken in het gebruik van geweld op grote schaal. Ook in de eerder genoemde werken van Dwyer en Cribb staat vast dat de analyse van Robinson correct is en niet de verklaringen die gezocht zijn in de Balinese religie en cultuur.[28]

2.2 Soeharto's Orde Baru: autocratie en censuur.

Soeharto wist steeds meer macht over te nemen van president Soekarno. In 1967 werd Soeharto aangewezen om op te treden als vervangend president en in 1968 werd hij de tweede president van Indonesië. Het regime van de nieuwe president werd vanaf nu aangeduid met '*Orde Baru'* ofwel de Nieuwe Orde. Soeharto wist zijn macht verder uit te breiden en veilig te stellen door drie grote veranderingen door te voeren in de Indonesische samenleving.[29]

Ten eerste zorgde Soeharto ervoor dat de militaire macht werd uitgebreid en geformaliseerd. Dat deed hij door legerofficieren belangrijke overheidsfuncties toe te wijzen. Onder Soeharto werd ook een inlichtingendienst opgericht. De nieuwe president zette zijn trouwe volgelingen op cruciale posities en wist op deze wijze controle uit te oefenen tot op het lokale niveau.[30]

Ten tweede herstructureerde Soeharto het democratische bestel. Het leger wijzigde de werking van de belangrijkste instituties van de politieke- en burgersamenleving. De *Golkar* (voorheen een samenwerkingsverband tussen vakbonden, ondernemingsorganisaties en beroepsgroepen) werd onder Soeharto omgevormd tot een regeringspartij. Het opdringen van loyaliteit en wijdverspreide intimidatie zorgden er bijvoorbeeld voor dat de Golkar in 1971 62,8 procent van de stemmen won.[31]

Daarnaast trachtte de regering een ideologische rechtvaardiging te construeren voor de nieuwe autocratische manier van regeren. De Pancasila-ideologie werd opnieuw ingevoerd –een filosofische grondslag die sociale harmonie voorschreef en een organische eenheid tussen de staat en de samenleving. Volgens een van de Pancasila-principes (*asas kekeluargaan*) werd van individuen en groepen verwacht dat zij hun interesses ondergeschikt stelden aan de wensen van de samenleving als geheel. Alle vormen van verdeeldheid en voornamelijk politieke oppositie werden gelabeld als vijandelijk en schadelijk voor het Indonesische nationale karakter. Degenen die hun ontevredenheid openlijk uitten riskeerden als consequentie om aangemerkt te worden als vijand van de staat of als communist.[32] De Pancasila-filosofie werd gebruikt om ook in het sociale leven te interveniëren door het welzijn van de staat boven die van het individu te stellen.

Soeharto wist zo zijn macht te verstevigen en dat zorgde ervoor dat de nieuwe president met succes het werkelijke verhaal achter het conflict kon verdoezelen door discussies over het conflict te verbieden. Alleen zijn versie was correct en mocht worden verteld. Dat werd bijvoorbeeld gedaan door zijn propagandafilm *Pengkhianatan Gerakan 30 September*. Deze film stond vast in het lescurriculum op scholen en werd elk jaar uitgezonden op de nationale televisie op die bewuste

[28] Zie: Cribb, *The Indonesian Killings*, 244-248 en Dwyer,'When the World Turned to Chaos*',* 292-293.
[29] Deze drie veranderingen worden althans zo opgemerkt door E. Aspinall, *Opposing Suharto,* 22-23.
[30] E. Aspinall, *Opposing Suharto,* 22.
[31] Ibidem, 22.
[32] Ibidem, 23.

datum. Daarnaast zorgde de film voor nog meer haat jegens communisten. Zij werden afgeschilderd als vijandige en duistere figuren die opnieuw hun kans afwachtten om Indonesië in het slop te trekken.

Het autoritaire gedrag van de regering zou ervoor zorgen dat de communisten geen kans zouden hebben om te slagen. Soeharto gebruikte zijn eigen versie om zijn autoritair gezag en het onderdrukkende sociale en politieke beleid te rechtvaardigen. Na 1965 werden veel Balinese families op politiek en financieel gebied teruggehouden door het beleid '*Bersih Lingkungan'* ofwel het hebben van 'een schone lei'. Nakomelingen, ouders, broers en zussen of andere familieleden van zogenaamde communisten waren 'geïnfecteerd' door politieke onzuiverheden en daarmee verbannen uit politieke partijen.[33] Daarnaast was het voor hen niet mogelijk om te solliciteren naar banen binnen de overheid.

Soeharto's censuur werd ingezet om de focus van het geweld op Bali van het alledaagse te verwijderen. Onder Soeharto werd het publieke debat over dit onderwerp verbannen. Op Bali werd die censuur naar een hoger niveau getild vanwege het toerisme. Zo werd in Bali voorgeschreven dat –zoals al eerder is genoemd in dit onderzoek –Balinezen werden geacht de regels te volgen van Soeharto's '*Sapta Persona'* en dus schoon, vriendelijk, ordelijk, mooi, veilig, gereserveerd en gedenkwaardig te zijn.

[33] Dwyer, 'When the World Turned to Chaos', 297 .

Hoofdstuk 3

3.1 De sociale gevolgen van het geweld

Het geweld en de nasleep daarvan hebben op sociaal gebied grote gevolgen gehad binnen Balinese gemeenschappen. Zoals Dwyer beargumenteert heeft Soeharto's censuur er voor gezorgd dat mensen niet meer over het onderwerp durfden te praten en zijn veel mensen getraumatiseerd geraakt door het geweld. Andere sociale gevolgen die Dwyer niet bespreekt maar die mijns inziens nog steeds een belangrijke bijdrage leveren aan het voortbestaan van het taboe zal ik hier bespreken.

Veel mensen zijn beschuldigd van het hebben van banden met de PKI terwijl dat niet altijd zo was. Motieven als jaloezie en hebzucht hebben als stimulans gewerkt voor het geweld. Het verraad onder de dorpsgenoten en de angst dat je buren, kennissen, vrienden of collega's je aan de autoriteiten zouden uitleveren hebben ertoe bijgedragen dat de relaties tussen de inwoners van gemeenschappen en daarbuiten zijn verslechterd.

Zo maakt Soe Hok Gie in zijn artikel bijvoorbeeld melding van het verhaal van Anak Agung Gde Agung. Deze persoon was hoofd van de Informatie Service van de regering. Zijn assistent scheen uit te zijn op zijn baan en heeft daarom met een beschuldigende vinger naar hem gewezen, met het gevolg dat Anak Agung Gde Agung is vermoord.[34]

Uit de interviews die ik heb afgenomen heb ik soortgelijke geluiden venomen. Adi (uit Tebongkan) vertelde mij dat hij niet zeker weet of zijn opa werkelijk communistisch was. Hij heeft zelf het vermoeden dat het niet zo was. Adi heeft een tijd nadat zijn opa was vermoord van zijn oom en buurman gehoord dat een jaloerse familie uit zijn dorp slechte dingen heeft verteld over zijn familie omdat zijn familie in die tijd welvarend was.[35] Kort daarop is zijn opa vermoord en is Adi's familie in financiële problemen gekomen. Na deze periode heeft zijn familie het erg zwaar gehad, onder andere omdat het lastig was om als communist een 'normale' baan te krijgen.

Gede is eenenzeventig jaar en hij heeft zijn eigen *warung* (een winkeltje) in het dorp Pejeng Aji. In Gede's dorp zijn veel communisten opgespoord en vermoord. Volgens Gede leefde zijn familie destijds in angst omdat ze bevreesd waren dat hun dorpsgenoten zouden zeggen dat zijn familie ook lid was van de PKI. Gede's familie was in die tijd welvarend en zijn vader was bang dat mensen op hun geld uit waren.[36]

Uit het gesprek met Wayan kan ik ook opmaken dat het conflict het contact tussen de mensen uit de gemeenschap heeft verstoord. Wayan is drieëntachtig jaar en woonachtig in Ungasan, een dorp in Zuid-Bali. Voorheen woonde Wayan in Meregan, een dorp vlakbij Ungasan. Tijdens het conflict werd Wayan door zijn dorpshoofd gedwongen om gaten te graven voor de lijken die vanuit Denpasar naar het Zuiden werden gebracht. Ik vroeg Wayan naar hoe er nog wordt omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of in het openbaar:

> *'Ik weet dat een man in Meregan in die tijd slechte dingen heeft gedaan. Mijn broer en ik hebben daar wel eens over gepraat. Ik weet dat die man veel communisten heeft vermoord. Ik heb het zelf moeten zien terwijl ik aan het werk was. Ik kreeg hierna last van veel slechte dromen. Hij blinddoekte die mensen en schoot ze in de rug of sloeg hun dood met een hard voorwerp tegen hun hoofd. Sommige mensen weten wat hij heeft gedaan maar we doen gewoon normaal tegen elkaar. Dat komt omdat we niet meer over het verleden praten.'*[37]

Wayan vertelt hier dat de mensen uit zijn gemeenschap normaal tegen elkaar doen omdat er niet meer over het verleden wordt gesproken. In dit geval zou dus gelden dat het taboe ervoor zorgt dat

[34] Cribb, *The Indonesian Killings,* 257.
[35] Uit het interview met Adi, Tebongkan, 10 maart 2014.
[36] Uit het interview met Gede, Pejeng Aji, 14 maart 2014.
[37] Uit het interview met Wayan, Ungasan, 10 maart 2014.

de mensen uit Meregan een normale relatie met elkaar kunnen onderhouden. Toen ik Wayan echter vroeg of hij een keer met die man uit Meregan zou willen praten over het geweld was zijn antwoord dat hij dat niet zou willen. Hij gaat liever niet met die man om omdat hij zulke slechte daden heeft begaan. Daarnaast is hij bang dat die man denkt dat Wayan hem beschuldigt van bepaalde dingen en daar wellicht problemen van kan ondervinden.[38]

Een trend die ik kan opmaken uit mijn eigen interviews is dat in de dorpen waar veel communisten aan de autoriteiten of gewapende burgermachten zijn overgedragen sprake is van een ontwrichte band tussen de inwoners. De interviews uit Tebongkan, Pejeng Aji maar ook Petulu ondersteunen die gedachte. Deze gedachte zal ik bespreken aan de hand datgene wat ik heb waargenomen in Petulu.

Volgens de respondenten in Petulu is er in het dorp geen sprake van een verslechterde band doordat zij tijdens het uitgebroken geweld de communisten hebben geholpen. Petulu is een klein dorpje dat elke dag door nietsvermoedende toeristen wordt bezocht. De attractie daar is de terugkomst elke namiddag van duizenden reigers die zich in de bomen nestelen die zij als thuishaven beschouwen. Mijn gids en vertaler vertelde mij dat hij veel toeristen naar Petulu heeft gereden vanwege de vogels. Toen ik mijn gids vroeg of hij ook de reden wist van de komst van de vogels kon hij niet vertellen waarom. Er zijn inderdaad weinig mensen die weten hoe de inwoners van Petulu over dit fenomeen denken. Het verhaal achter de komst van die reigers is volgens de inwoners dat deze dieren zich sinds het jaar dat het geweld is uitgebroken zijn gaan nestelen in Petulu. De lokale bevolking gelooft dat de vogels de reïncarnaties zijn van de vermoorde slachtoffers en dat de reigers geluk brengen.

In Petulu heb ik twee mensen geïnterviewd: Randu en Made. Randu is zestig jaar en werkzaam als boer. Randu heeft mij verteld dat er gaten waren gegraven voor de lijken in Bedulu, een dorp ergens anders in Bali. Degenen die verantwoordelijk waren om de lijken naar de graven te brengen hadden de opdracht gekregen om de lijken naar Bedulu te transporteren,maar raakten verward met Petulu. De inwoners van Petulu waren hier volgens Randu niet blij mee, het liefst wilden de inwoners het conflict met het bijbehorende geweld buiten het dorp houden. Toen de lichamen die eigenlijk voor Bedulu bestemd waren in Petulu aankwamen arriveerde ook het conflict in Petulu. De inwoners van Petulu hebben volgens Randu nooit meegewerkt aan de moorden en hebben ook geen communisten verraden. De inwoners hielpen hun buren juist als van hen bekend was dat zij verbonden waren met de PKI. Toch hebben ook communisten in hun dorp de dood gevonden, maar dat kwam niet doordat dorpgenoten elkaar hadden verraden.[39]

Het verhaal van Randu uit Petulu lijkt ook overeen te komen met het verhaal van Made. Volgens Made zijn de relaties tussen de dorpsgenoten goed, omdat zij elkaar hebben gesteund tijdens die periode. Ook Made vertelt mij dat de inwoners van Petulu niet hebben deelgenomen aan de moordpartijen. Volgens Made waren er maar een paar mensen geweest die gedwongen werden om gaten te graven in de grond.[40]

Bij mijn waarneming in Petulu moet echter wel een kanttekening worden geplaatst. Het is namelijk lastig om de geloofwaardigheid van dit verhaal te bepalen. Het is goed mogelijk dat de respondenten mij iets hebben verteld dat niet of slechts deels strookt met de werkelijkheid van het verleden. Wellicht dat de inwoners van Petulu de mensen die naar het verleden vragen – al dan niet bewust – iets op de mouw spelden. Voor de meeste dorpen in Bali geldt namelijk dat de moorden uit deze periode onbesproken moeten blijven. In het geval van Petulu is dat wat ingewikkelder, gezien het feit dat de reigers de inwoners elke dag weer confronteren met het verleden. Het is dus goed denkbaar dat de inwoners een eigen verleden hebben gecreëerd om beter om te kunnen gaan met de dagelijkse confrontatie.

Behalve het wantrouwen dat is ontstaan uit het geweld tussen mensen die ik heb geïnterviewd uit de Balinese gemeenschappen is er volgens een aantal van hen ook sprake van schuldgevoel of schaamte. Zo vertelde Gede mij tijdens zijn interview dat het mogelijk is dat er nog

[38] Uit het interview met Wayan, Ungasan, 10 maart 2014.
[39] Uit het interview met Randu, 11 maart 2014.
[40] Uit het interview met Made, Petulu, 11 maart 2014.

sprake is van een taboe doordat bepaalde mensen zich schuldig voelen over wat er in het verleden is gebeurd:

> *'Ik kon er binnen de familie over praten maar verder in het dorp niet. Ik denk dat sommige mensen zich schuldig voelen over wat er is gebeurd.[…] In dit dorp zijn veel communisten verraden. Maar sommige mensen waren ook geen communisten denk ik. Ik weet dat de man die iets verder woonde altijd erg aardig was en er op een dag niet meer was. Hij was ook meegenomen.'*[41]

Gede vertelde mij hierbij dat zijn neef op zoek ging naar verscholen communisten. Zijn neef werd meegesleurd in de propaganda die werd gevoerd tegen de PKI. Achteraf had hij veel spijt dat hij die mensen heeft verraden en dat hij zich heeft laten meeslepen door het geweld.

Niet alleen Gede denkt dat er sprake zou kunnen zijn van een schuldgevoel als het gaat om het taboe. Ook Ketut geeft in zijn interview aan dat schuldgevoel een reden zou kunnen zijn voor het feit dat mensen in zijn dorp niet met elkaar in gesprek gaan. Ketut is drieënzestig jaar en woont in Pejeng Aji. Ketut weet dat zijn vader ervoor heeft gezorgd dat sommige communisten werden opgepakt, hij weet niet zeker of zijn vader ook communisten heeft vermoord. Ketut vertelde mij dat naast zijn vader ook een andere familie ervoor zorgde dat er veel communisten uit het dorp werden opgepakt. Toen later bleek dat die communisten vermoord waren voelden ze zich daarvoor verantwoordelijk en dus medeplichtig aan hun dood.[42] Het schuldgevoel zou ook een reden kunnen zijn waarom mensen nog steeds niet met elkaar in gesprek willen gegaan.

Op sociaal gebied is voorts gebleken dat de censuur succesvol is geweest. Ketut was de enige respondent die aan Soeharto's versie van het verhaal twijfelt. De reactie van Ketut toen ik hem vroeg welke versie voor hem geloofwaardig is en welke motivatie daarachter schuilt was als volgt:

> *'Vroeger geloofde ik mijn ouders en het verhaal van Soeharto. Nu geloof ik dat niet meer, ik denk dat Soeharto gewoon de macht wilde hebben. […] Omdat wij er van Soeharto niet meer over mochten praten. Ik denk dat hij daarom iets te verbergen had. Als zijn verhaal wel waar was, waarom was het dan verboden om erover te praten?'* [43]

Naast dit gegeven is het opvallend dat meerdere respondenten vroegen of dit onderzoek voor de Nederlandse of Indonesische regering werd geschreven. De Balinezen met wie ik heb gesproken zijn nog steeds erg bang dat zij in de problemen komen met de overheid als zij over die onderwerp praten. Dat zou dan ook een reden kunnen zijn waarom de meeste mensen met wie ik heb gesproken mij hebben verteld dat zij Soeharto's verhaal geloven, uit angst voor represailles van de regering.

In de secundaire literatuur over dit onderwerp staat overigens niet vermeld wanneer deze censuur zijn ingang heeft gevonden in Bali. Mijn vermoeden is dat deze pas na 1967 is doorgevoerd. In het artikel van Soe Hok Gie kan hiervoor relevante informatie worden gevonden. Het artikel is door de auteur geschreven in 1967. Op het moment van schrijven stelt hij dat de voorstanders van Soeharto's nieuwe orde, de '*Orde Baru*' in Bali onder druk staan, ondanks het feit dat Soeharto meer controle uit wist te oefenen in de rest van Indonesië. Van de zogenaamde *'orbamisasi'* ofwel het 'proces van politieke verandering' was in Bali nog geen sprake.[44] Uit het interview met Made kwam naar voren dat hij na 1965 de moorden veroordeelde en er openlijk over durfde te spreken. Made kreeg daar pas na een aantal jaar problemen mee met de lokale overheid.[45] Deze twee vermeldingen zijn daar een goede indicatie voor.

De hier besproken sociale gevolgen die zijn voortgekomen uit het geweld, komen deels overheen met de analyse van Leslie Dwyer. Zo onderscheidt Dwyer twee oorzaken die hebben geleid tot het taboe; het trauma dat mensen hebben ondervonden tijdens en na het geweld en de censuur

---

[41] Uit het interview met Gede, Pejeng Aji, 14 maart 2014.
[42] Uit het interview met Ketut, Pejeng Aji, 14 maart 2014.
[43] Uit het interview met Ketut, Pejeng Aji, 14 maart 2014.
[44] Cribb, *The Indonesian Killings,* 258.
[45] Uit het interview met Made, 11 maart 2014.

die de staat heeft opgelegd. Eerder heb ik gesteld dat Dwyer's bevindingen niet geheel kunnen verklaren waarom er nog steeds sprake is van het zwijgen over dit onderwerp. Uit mijn analyse blijkt dan ook dat er nog twee andere oorzaken gegeven kunnen worden. Deze twee andere oorzaken gelden beiden als intrinsieke motivaties om niet over het onderwerp te spreken, anders dan de extrinsieke oorzaak, de censuur opgelegd door de staat.

Ten eerste heeft het conflict gezorgd voor ontwrichte banden tussen inwoners van gemeenschappen die ik heb geïnterviewd. Zo hebben Adi uit Tebongkan en Gede uit Pejeng Aji mij verteld dat hun familie was verraden door dorpsgenoten of dat daar angst voor bestond. Wayan uit Ungasan durft niet met zijn buurman te praten omdat hij niet wil dat zijn buurman denkt dat hij ergens van wordt beschuldigd. Deze beschuldigingen zouden weer voor problemen kunnen zorgen voor Wayan. Deze verwrongen relaties hebben er deels toe bijgedragen dat de inwoners het gesprek met elkaar niet durven aan te gaan.

Mary Ida Bagus beweert eveneens in haar studie ('Transcending Transgression With Transgression: Inheriting Forsaken Souls in Bali') dat de relaties tussen families en ook tussen inwoners van gemeenschappen ernstig zijn verstoord door het geweld in 1965. Zij vraagt zich af hoe het kan dat een broer of zus, vader of moeder, familielid, buur of zelfs leraar voor een dodelijke vijand werd aangezien. De collectieve ervaring van het geweld heeft er volgens haar voor gezorgd dat families en gemeenschappen gefragmenteerd zijn geraakt.[46]

Daarnaast zou het kunnen dat sommige mensen nog last hebben van een schuldgevoel, zoals blijkt uit de interviews met Gede en Ketut uit Pejeng Aji. Het verraad ten opzichte van elkaar in bepaald dorpen heeft dus niet alleen voor een ontwrichte relaties gezorgd maar ook voor een schuldgevoel jegens de slachtoffers. Het is goed mogelijk dat degenen met een schuldgevoel liever het onderwerp ontwijken.

3.2 Verzoening

Het gevoel van schuld en de ontwrichte relaties dragen dus bij aan het taboe. Onder Soeharto was het verboden om over het geweld te praten, waardoor bepaalde gevoelens nooit zijn uitgesproken en bepaalde relaties op een oppervlakkige wijze weer aan elkaar zijn gelijmd. Deze twee intrinsieke motivaties, samen met het trauma dat mensen hebben opgelopen en de censuur van de staat zijn de grootste factoren die het taboe nog in stand houden. Maar wat betekent dat zwijgen voor het proces van verzoening?

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag zal ik eerst nader ingaan op het concept verzoening. Volgens Charles Villa-Vicencio is verzoening een bescheiden concept. Het heeft meer nodig dan politieke doelstellingen en de bevolking zou er zeker een grote rol in moeten spelen. Definities als vergeving en berouw zijn hierbij niet altijd gewenst. Deze definities zijn volgens hem dan ook gevaarlijk. Wanneer dat soort morele vragen de overhand gaan spelen in het verzoeningsproces zal dat het proces alleen maar in de weg zitten. Levensvatbare verzoening gaat volgens Villa-Vicencio daarom alleen om wat mogelijk is in een bepaald gebied op een bepaald moment. Het gaat erom de focus te leggen op wat haalbaar is en waarvan het doel gezien moet kunnen worden.[47]

Een specifieke richtlijn voor 'verzoenen' is er niet. De auteur heeft echter wel een poging gedaan om het proces van verzoening te omschrijven, aan de hand van acht beweringen. Deze acht beweringen zal ik in samenspraak laten gaan met mijn eerdere analyses of reacties uit de interviews.

De eerste bewering van Villa-Vicencio is dat verzoening niet per se vergiffenis betekent.[48] In het geval van de Balinese gemeenschappen zou het volgens Jim –een van de respondenten – wel

[46] M. Ida Bagus, 'Transcending Transgression with Transgression: Inheriting Forsaken Souls in Bali', in: Ursula Rao en John Hutnyk ed., *Celebrating Transgression. Method & Politics in Anthropological Studies of Culture. A Book in Honour of Klaus Peter Kopping* (New York en Oxford: Berghahn Books 2006) 93-113.

[47] C. Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', in: Tristan Anne Border ed., *Telling the Truths: Truth Telling and Peace Building in Post-Conflict Societies* (University of Notre Dame 2006) 59-77, 67.

[48] Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', 69.

kunnen dat sommige slachtoffers de daders hebben vergeven. Jim is eenenzestig jaar en zijn vader en oom (de broer van zijn moeder) zijn vermoord in 1965. Volgens Jim was zijn oom wel lid van de PKI maar zijn vader niet. Jim vertelde tijdens het interview dat het voor hem belangrijk is dat de mensen die zijn familie pijn hebben gedaan excuses maken. Jim is niet meer boos over het verleden, maar excuses zijn voor hem wel belangrijk. Volgens Jim hebben veel slachtoffers de daders wel al vergeven, de reden daarvoor is omdat er niet meer over het onderwerp werd gesproken.[49]

De tweede bewering van Villa-Vicencio gaat over het doorbreken van een vast patroon van geweld jegens een bepaalde groep.[50] In Bali heeft al lange tijd geen geweld meer plaatsgevonden tegen communisten. Sinds 1998 – na de val van Soeharto – is het daarnaast mogelijk dat 'communisten' kunnen solliciteren naar een baan bij de overheid. De propaganda tegen communisten vanuit de overheid is daarmee afgezwakt, ondanks dat de PKI als partij nog steeds verboden is. Uit de interviews met Adi en Wayan blijkt ook dat de regering na 1998 moeite heeft gedaan om mensen die beschuldigd waren van communisme weer in de samenleving te betrekken.[51]

Ten derde stelt Villa-Vicencio dat verzoening gaat om herinneren, zeker als er gesuggereerd wordt dat vooruitgang alleen plaatsvindt als het verleden wordt vergeten.[52] In het geval van de Balinese gemeenschappen zijn de herinneringen uit de publieke sfeer verbannen. Er wordt geen moeite gedaan om het verleden, het geweld en de slachtoffers te herdenken. Ik heb echter van meerdere respondenten de reactie gehad dat het verleden voor hen nog steeds belangrijk is en dat de desbetreffende personen nog vaak aan het geweld terugdenken.[53] Er is draagvlak voor een herdenkingsdag maar momenteel zijn daar nog geen stappen toe ondernomen, zeker niet vanuit de overheid.

Een ander belangrijk punt aangaande verzoening is het erkennen van de waarheid. Volgens Villa-Vicencio is dat vooral belangrijk voor de slachtoffers van het geweld. Slachtoffers willen graag weten waarom hen geweld is aangedaan en door wie. Daarnaast is het nog belangrijker dat zij erkenning willen van de daders dat zij fouten hebben gemaakt.[54] Op dit gebied hebben Balinese gemeenschappen nog een lange weg te gaan. Van erkenning van de waarheid is bijna nog geen sprake, doordat het taboe er tot op de dag van vandaag voor zorgt dat alleen Soeharto's versie voor waarheid wordt aangezien. De Indonesische regering zou dus vooruitgang boeken door aan te moedigen dit onderwerp bijvoorbeeld in de media te bespreken.

Verzoening houdt daarnaast begrip in. Niet alleen begrip richting de slachtoffers, maar ook richting de daders. Daders zouden bijvoorbeeld meegesleept kunnen zijn in het geweld, gedwongen zijn om geweld te plegen of beïnvloed kunnen zijn geweest door propaganda. Begrip voor de motieven en gevoelens van de verschillende partijen kunnen bevorderend zijn voor het proces van verzoening.[55] In het interview met Gede kwam naar voren dat Gede's neef zich schuldig voelt over zijn acties tijdens het geweld. Zijn neef heeft actief gezocht naar communisten. Later betuigde hij spijt van zijn daden en verklaarde dat hij zich had laten meeslepen door propagandapraat.[56] Door het taboe is helaas nog steeds geen sprake van begrip tussen de verschillende partijen doordat er nog nooit over gevoelens en motieven is gesproken.

Villa-Vicencio beweert eveneens dat verzoening een proces is. Een proces waarbij slachtoffers en daders elkaar benaderen voor hun versie van het verhaal, een soort van nieuwsgierigheid naar de ander.[57] De respondenten die ik heb geïnterviewd hebben geen blijk gegeven van nieuwsgierigheid naar degenen die aan de andere kant van de lijn stonden. Mijn vermoeden is dat het taboe dit proces van nieuwsgierigheid en benaderen heeft geblokkeerd.

---

[49] Uit het interview met Jim, Pejeng Aji, 16 maart 2014.
[50] Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', 69-70.
[51] Uit de interviews met Adi en Wayan.
[52] Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', 70-71.
[53] Zie bijvoorbeeld de interviews met: Adi, Wayan, Randu, Made, Gede en Jim.
[54] Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', 71.
[55] Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', 71-72.
[56] Uit het interview met Gede, Pejeng Aji, 14 maart 2014.
[57] Villa-Vicencio, 'The Politics of Reconciliation', 72.

Om het proces van verzoening te starten is tijd en ruimte nodig om te rouwen,om woede en verdriet af te zwakken en om wonden te laten helen.[58] Het geweld dat is uitgebroken in Bali is inmiddels bijna veertig jaar geleden. De slachtoffers van het geweld en de periode daarna zouden – als dat zo gezegd kan worden – in principe klaar moeten zijn voor een verzoeningsproces. Adi en Jim zouden gezien kunnen worden als 'harde' slachtoffers van het geweld daar zij familieleden hebben verloren in 1965 en zij daarna als 'besmet' of 'communisten' een lastig bestaan hadden in de Indonesische samenleving. Toen ik Adi vroeg naar verzoening vertelde hij mij dat hij dat liever niet wilde. Er hoeft geen verzoening plaats te vinden binnen zijn dorp en de overheid hoeft een dergelijk proces niet te starten. Het moet gewoon zo blijven zoals het nu is. Jims reactie daarentegen was dat hij verzoening belangrijk vond. Diegenen die fout zijn geweest moeten excuses maken voor het leed dat ze hebben veroorzaakt.

Als laatste stelt Villa-Vicencio dat regeringen moeten starten met reparaties. Dit zou dan vooral om financiële tegemoetkomingen gaan.[59] De Indonesische regering heeft tot nog toe geen moeite gedaan om dit proces in gang te zetten. Tijdens de interviews heb ik aan mijn respondenten gevraagd of zij denken dat de regering ooit reparaties zullen starten. Alleen Wayan en Randu waren van mening dat de regering dat zou doen. Wayan was daarnaast van mening dat de regering al is gestart met het doen van reparaties doordat de overheid vanaf 1998 communisten weer toeliet in de samenleving.[60] Het weer toelaten van (vermeende) communisten in de samenleving is natuurlijk geen reparatie, het kan wel gezien worden als een eerste en cruciale stap in juiste richting van het erkennen van de gemaakte fouten door de Indonesische overheid

Uit bovenstaande kan worden geconcludeerd dat het proces van verzoening volgens de stellingen van Villa-Vicencio nog een lange weg heeft te gaan. De voornaamste oorzaak die dit proces in de weg staat is het nog heersende taboe. Volgens Patricia Hayner is dat een belangrijke aanwijzing voor het gebrek aan verzoening. Daarnaast stelt zij in haar werk twee andere vragen waarmee geïndiceerd kan worden waar het proces staat van verzoening.[61] Deze twee vragen zal ik hier even kort bespreken.

De eerste is de vraag naar de manier waarop (voormalige) tegenstanders met elkaar omgaan.[62] Uit de interviews kan ik afleiden dat de relaties in de gemeenschappen niet heel slecht zijn. Dat komt dan ook doordat veel Balinezen doen alsof er nooit iets is gebeurd. Intussen blijkt wel dat de relaties tussen de inwoners zodanig zijn ontwricht dat een goed gesprek over de gebeurtenissen in 1965 niet mogelijk is.

De tweede is de vraag naar het bestaan van één of meerdere versies van wat er in het verleden werkelijk heeft plaatsgevonden. Hayner legt hier uit dat verzoenen niet alleen het opbouwen van relaties betekent, maar ook het verzoenen van tegengestelde feiten of verhalen. Het zou volgens Hayner positief zijn als er sprake is van één versie, want dan zouden tegengestelde feiten en verhalen zijn bijgelegd, de verschillende opponenten uit het conflict hebben dan in ieder geval dezelfde kijk op de geschiedenis.

In het geval van Bali is deze vraag van Hayner geen goede indicatie voor waar het proces van verzoening zich bevind. Door Soeharto's censuur was het niet mogelijk om het conflict te bespreken. Alleen Soeharto's versie van het verleden was correct. Hierdoor bestaat er in Bali slechts één versie van het verleden. Voor Bali zou het daarom beter zijn als er meerdere versies van de geschiedenis ontstaan binnen Balinese gemeenschappen. In dat geval is de kans ook groter dat er naar een (echte) waarheid wordt toegewerkt.

De studies van Villa-Vicencio en Hayner kunnen gebruikt worden om te zien waar het proces van verzoening zich bevindt in Bali. De vraag of er draagvlak is voor verzoening en of het ook daadwerkelijk ergens goed voor is kan met de werken van bovenstaande auteurs niet worden

---

[58] Ibidem, 72-73.
[59] Ibidem, 74-75.
[60] Zie de interviews met Wayan en Randu.
[61] P. Hayner, Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions (Routledge 2001) 189.
[62] Hayner, Unspeakable Truths, 189.

beantwoord. Uit mijn interviews blijkt dat er wisselende antwoorden zijn op de vraag naar behoefte van verzoening. Zo heeft Adi kenbaar gemaakt hier geen behoefte aan te hebben en hebben andere respondenten verteld dit wel belangrijk te vinden.

Conclusie

In Balinese gemeenschappen is het conflict van 1965 nog steeds een groot taboe en lijkt er weinig belangstelling te zijn om het verleden bespreekbaar te maken. Met dit onderzoek heb ik mij met de vraag beziggehouden hoe het mogelijk is dat het geweld dat is uitgebroken in Bali nog steeds onbesproken is. Tevens heb ik in mijn studie uiteengezet wat het taboe betekent voor het proces van verzoening en of er draagvlak is voor een dergelijk proces.

In de academische literatuur is wel een aantal verklaringen gegeven voor het taboe. Deze verklaringen zijn echter niet toereikend, deels omdat in die studies vooral is gekeken naar de motieven van de slachtoffergroep. Omdat het taboe voortkomt binnen hele Balinese leefgemeenschappen – en niet alleen binnen de slachtoffergroep – is daarom in dit onderzoek gekeken op het niveau van Balinese gemeenschappen. Door op het niveau van een gemeenschap onderzoek te doen en door Balinezen te interviewen met verschillende achtergronden heb ik in kaart kunnen brengen welke motieven nog meer een rol spelen bij het in stand houden van het taboe.

Om een beter begrip te krijgen van het taboe is het daarnaast belangrijk om een onderscheid te maken tussen de verschillende redenen die de bevolking kan hebben. Deze beweegredenen kunnen het beste worden onderscheiden in intrinsieke en extrinsieke motivaties. De censuur die van kracht was tijdens Soeharto speelt tot op heden nog een belangrijke rol in het in stand houden van de status quo. Deze censuur heb ik aangemerkt als extrinsieke motivatie: het niet willen praten over dit onderwerp komt in dit geval niet vanuit de innerlijke motivatie van de persoon maar is buiten de persoon opgelegd.

Als intrinsieke motivaties voor het taboe gelden het geleden trauma, de ontwrichte relaties tussen inwoners van Balinese gemeenschappen en schuld- of spijtgevoelens. Deze innerlijke gevoelens komen echt vanuit de persoon zelf en zijn daarom intrinsiek. In dit onderzoek is aangetoond dat de ontwrichte relaties en schuld- of spijtgevoelens ook nog een rol spelen, naast de censuur en het trauma dat reeds is besproken in andere studies.

De resultaten van dit onderzoek kunnen gebruikt worden door waarheids- en verzoeningscommissies of andere NGO's. Deze organisaties of commissies kunnen het onderscheid tussen de verschillende motieven meenemen in hun pogingen het conflict bespreekbaar te maken in Balinese gemeenschappen. Dit onderscheid zorgt er namelijk voor dat er een beter begrip is van het taboe en hoe dit probleem kan worden aangepakt. Voor elke motivatie geldt dat een andere aanpak gewenst is: met intrinsieke motivaties moet anders worden omgesprongen dan extrinsieke motivaties.

NGO's zouden bijvoorbeeld kunnen lobbyen bij de Indonesische regering en ervoor zorgen dat er discussies worden gestart over het conflict. Het volk zou zo aangemoedigd worden om mee te praten. Op deze wijze kan de ooit opgelegde censuur onder handen worden genomen. De intrinsieke motivaties zouden meer op lokaal niveau of op het niveau van de gemeenschap aangepakt moeten worden. NGO's zouden in dit geval het beste kunnen lobbyen bij dorpshoofden en hen ervan overtuigen het conflict te bespreken in het dorp en de daarbij behorende gevoelens.

Het proces van verzoening heeft echter nog een lange weg te gaan in Bali. De regering heeft tot nu toe nog weinig moeite gedaan om dit proces in gang te zetten. De relaties tussen de inwoners van Balinese gemeenschappen zijn goed doch oppervlakkig en ik zie zeker geen signalen dat er opnieuw geweld zal uitbreken. Paradoxaal genoeg zijn deze – aan de oppervlakte – goede relaties waarschijnlijk te danken aan het taboe.

Daarnaast is in Balinese leefgemeenschappen harmonie erg belangrijk. Om die reden worden bepaalde confrontaties tussen inwoners liever gemeden. Het verleden heeft littekens achtergelaten waardoor het lastig wordt dit gevoelige onderwerp bespreekbaar te maken en een verzoeningsproces of een eventuele zoektocht naar de waarheid te starten.
Wellicht heeft Bali meer tijd nodig om de confrontatie met het verleden aan te gaan. In dit geval is het relevant om aan te merken dat het jaar 1998 als startpunt moet worden gezien voor verzoeningsmogelijkheden en niet de jaren direct na het conflict. Na de val van Soeharto ontstond

namelijk pas gelegenheid om het conflict openlijk te bespreken. De komende jaren kunnen organisaties die zich hiervoor inzetten verder worden versterkt en het taboe en bepaalde gevoelens en spanningen verder worden verzwakt.

Bibliografie

Primaire Bronnen:

Soe Hok Gie uit: R. Cribb ed., *The Indonesian Killings 1965-1966: Studies from Java and Bali* (Monash Asia Institute 1990).

Interviews met:

Adi uitTebongkan, Gianyar, Bali.
Datum interview: 10 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 34 jaar
Beroep: Gids en chauffeur

Wayan uit Ungasan, Pecatu Indah, Bali.
Datum interview: 10 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 83 jaar
Beroep: Boer

Randu uit Petulu,Gianyar, Bali.
Datum interview: 11 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 60 jaar
Beroep: Boer

Made uit Petulu, Gianyar, Bali.
Datum interview: 11 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 78 jaar
Beroep: Boer

Ketut uit Pejeng Aji, Gianyar, Bali.
Datum interview: 15 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 63 jaar
Beroep: Gepensioneerd

Gede uit Pejeng Aji, Gianyar, Bali.
Datum interview: 15 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 71 jaar
Beroep: Winkelier

Jim uit Pejeng Aji, Gianyar, Bali.
Datum interview: 16 maart 2014
Geslacht: Man
Leeftijd: 61 jaar
Beroep: Winkelier

Secundaire bronnen:

Aspinall, E. *Opposing Soeharto: Compromise, Resistance and Regime Change In Indonesia* (Stanford University Press 2005).

Bagus, M. Ida 'Transcending Transgression with Transgression: Inheriting Forsaken Souls in Bali', in: Ursula Rao en John Hutnyk ed., *Celebrating Transgression. Method & Politics in Anthropological Studies of Culture. A Book in Honour of Klaus Peter Kopping* (New York en Oxford: Berghahn Books 2006) 93-113.

Cribb, R. ed., *The Indonesian Killings 1965-1966: Studies from Java and Bali* (1990).

Dwyer, L. 'When the World turned to chaos 1965 and its aftermath in Bali, Indonesia', in: Robert Gelately en Ben Kiernan ed., *The Spector of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective* (Cambridge University Press 2003) 289-305.

Dwyer, L. 'A Politics of Silences: Violence, Memory and Treacherous Speech in Post-1965 Bali' in: Alexander Laban Hinton, Kevin Lewis O'Neill ed., *Genocide: Truth, Memory and Representation* (Duke University Press 2009) 113-139.

Robinson, G. *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali* (Cornell University 1998).

Roosa, J. *Pretext For Mass Murder: The 30 September Movement and Suharto's Coup d'Etat in Indonesia* (University of Wisconsin press 2006).

Hayner, P. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions* (Routledge 2001).

Villa-Vicencio, C. 'The Politics of Reconciliation', in: Tristan Anne Border ed., *Telling the Truths: Truth Telling and Peace Building in Post-Conflict Societies* (Indiana 2006).

Vickers, A. 'Reopening Old Wounds: Bali and the Indonesian Killings – A review article', *The Journal of Asian Studies* (1998) 57:3 774-785.

Bijlage 1: De Interviews

Interview 1

Naam/Anoniem: Adi
Leeftijd: 34 jaar
Beroep: Gids en chauffeur
Woonplaats: Tebongkang, Bali
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: 34 jaar
Datum interview: 10 maart 2014

Algemene vragen

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja, Adi weet wat er is gebeurd.

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
Adi vertelt mij dat hij het verhaal kent van wat hem op school is verteld. Adi denkt dat er vijf of zeven generaals zijn gedood tijdens een coup die werd gepleegd door de communisten. Suharto heeft ervoor gezorgd dat de coup werd gestopt. Volgens de docent van Adi waren de communisten erg slecht, maar toen Suharto niet meer aan de macht was vertelde iemand anders aan Adi dat Suharto zijn verhaal niet correct is.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Adi zijn opa was vermoord. Zijn opa is met een steen tegen zijn hoofd geslagen en daardoor overleden. Adi's opa woonde ook in Tebongkan. Na 1965 was het erg moeilijk voor de familie van Adi om een normale baan te vinden, zoals bijvoorbeeld een baan bij de overheid.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
Ik denk er niet bijzonder veel over na, het is nu eenmaal gebeurd. Mijn familie heeft echter wel last van het trauma, mijn oma en mijn moeder waren erg getraumatiseerd door de gebeurtenissen. Als ik het een hen zou vragen zouden zij zich weer erg ongelukkig voelen.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Ja dit onderwerp is inderdaad taboe. Ik heb in mijn dorp navraag gedaan bij de mensen die ik ken en niemand wilde aan het onderzoek meewerken, niemand wil erover praten.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?
Ik denk dat niemand eraan herinnert wil worden wat er is gebeurd. In het dorp willen ze het graag achter de schermen laten, ze willen graag naar de toekomst uitkijken.

Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?
Adi is van mening dat dit onderwerp erg belangrijk is. Herinneringen zijn belangrijk, zoals bijvoorbeeld de herinneringen aan zijn opa van zijn familie maar ook de herinneringen van de mensen uit zijn dorp. Er zijn meerdere mensen in het dorp vermoord, dat is erg triest en toch ook erg belangrijk om te blijven herinneren.

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?
Ik voel me verdrietig wanneer ik over dit onderwerp praat. Dat komt doordat mijn familie voor de gebeurtenissen erg succesvol was. Zij hadden goede banen en sommige mensen uit het dorp waren daar jaloers op. De mensen die jaloers waren hadden over mijn grootvader gezegd dat hij communistisch was waardoor mijn familie slachtoffer is geworden. Na de gebeurtenissen heeft mijn familie geen succes meer gehad. Zelf wisten we niet zeker of opa een communist was of niet. Maar dat heb ik mijn oma nooit gevraagd.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?
Adi vertelt mij dat alleen zijn oom en zijn buurman erover wilden praten en het verhaal wilden vertellen over zijn opa. Voor de rest is het een groot taboe in zijn gemeenschap. Het verhaal lijkt volgens Adi niet te kloppen.

Wat zijn de relaties tussen voormalige vijanden in de gemeenschap met betrekking tot de gebeurtenissen van 1965-66 volgens de respondent?
Karma is in Bali erg belangrijk. Als iemand jou slaat, dan sla je diegene niet terug. Je doet dan alsof er niets is gebeurd. De familie die ervoor heeft gezorgd dat mijn opa werd vermoord heeft helemaal niets meer. Na de gebeurtenissen kregen zijn goede banen, maar tegenwoordig hebben zij niets en dat is karma. Ik weet dit doordat mijn buurman mij vertelde wie verantwoordelijk is voor de dood van mijn opa.

Ik vraag Adi nogmaals naar de relaties tussen voormalige tegenstanders in de gemeenschap
Adi vertelt mij dat het zo is zoals het altijd zo is geweest. Hij weet wel welke familie verantwoordelijk is voor de dood van zijn opa maar hij laat dat niet blijken naar hen toe. Verder weet hij niet veel van de relaties tussen andere dorpsgenoten met betrekking tot dit onderwerp.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?
Er zijn meerdere versies, maar ik weet niet welke versie nu echt waar is. Eerst vertelde mijn docent iets, later hoorde ik van iemand anders weer een ander verhaal, toen Suharto niet meer aan de macht was.

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?
Nee, het is nu normaal zoals het hoort. De mensen uit mijn dorp willen niet denken aan de slechte verhalen. We hebben weer een gewoon leven in ons dorp.

Kan u mij dan uitleggen waarom er bij u in het dorp nog steeds niet over het onderwerp gesproken kan worden, als de gemeenschap er niet meer door wordt beïnvloed?
Ja dat kan ik wel. Ons dorp wil gewoon niet meer aan de slechte herinneringen denken.

Wat is verzoening volgens de respondent?
Zoals ik je al eerder vertelde, als iemand jou slaat, dan sla je niet terug.

Gaat dat dan meer over karma of over vergeving?
Nee dat gaat meer over karma.

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?

Verzoening is niet nodig. Als je begint met praten over dit onderwerp zal je er weer voor zorgen dat er opnieuw problemen komen.

Adi vraagt mij ondertussen of dit interview echt alleen wordt gebruikt voor mijn scriptie en niet voor de Nederlandse of Indonesische regering. Ik De Nederlandse of Indonesische regering staat hier volledig buiten.

Indien toepasbaar, hoe denkt de respondent over de waarheid?
Sommige mensen uit mijn dorp die hebben deelgenomen aan de moorden hebben nu geen goede levens meer. Sommigen van hen hebben een beroerte gehad of zijn gek geworden. Alle mensen die hebben gemoord is iets overkomen. Zij hebben nu geen goed leven meer.

Adi leek de vraag niet te begrijpen, ik vroeg hem naar wat voor hem de waarheid is
Ik denk dat mijn docent de waarheid sprak. Communisten zijn slechte mensen, zoals je ook kon zien in de film. Maar voor mijn familie geldt dat niet. Mijn opa verkocht vlees op de markt, hij was niet bezig met politiek of met de PKI. Maar voor mij geldt dat communisten slecht zijn, omdat zij geen religie hebben.

Hoe staat men in jouw familie tegenover communisten?
In Indonesië zijn wij erg religieus, alle mensen denken dat communisten slecht zijn omdat zij ongelovig zijn.

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?
Nee, dat willen we gewoon niet, dan zou je weer oude wonden openen. We willen ze graag dicht houden.

Zou dan een formele excuses van de regering goed zijn, zonder dat er een onderzoek wordt gestart naar de massamoorden?
Nee, het moet gewoon blijven zoals het nu is. Als de regering dat zou doen, zouden sommige families zich weer slecht voelen. De lege pagina's moeten onbeschreven blijven.

Welke families zouden zich dan slecht voelen?
De families die getraumatiseerd zijn of de families die slechte dingen hebben gedaan.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Nee, de overheid zal dat niet doen, zij zullen geen sorry zeggen voor wat er is gebeurd. Zij doen gewoon alsof er niets is gebeurd.

Interview 2

Naam/Anoniem: Wayan Rempyug
Leeftijd: 83 jaar
Beroep: Boer
Woonplaats: Voorheen Meregan, nu Ungasan
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: In Meregan 74 jaar en 7 jaar in Ungasan.
Datum interview: 10 maart 2014

Algemene vragen

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja, ik weet wat er is gebeurd.

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
Er kwamen veel lijken vanuit Denpasar naar het Zuiden, naar Pecatu om daar begraven de worden. De leider van de Balinese PKI is daar met zijn hele familie hier gestorven.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Ja mijn familie en ik woonden destijds in Meregan, een klein dorpje in de regio Pecatu. In het dorp woonden veel mensen de lid waren van de PKI. Ik moest van het dorpshoofd gaten graven in de grond. Ik wilde dat niet doen maar ik durfde niet te weigeren.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
Ik voel mij nu wel neutraal over de gebeurtenissen. Tijdens de massamoorden in Bali heb ik opdracht gekregen van mijn dorpshoofd om graven te maken waar de lijken in begraven konden worden. Ik voel me geen slachtoffer of een dader want ik volgde alleen de bevelen op. Ik vind het wel erg wat er allemaal is gebeurd.

Welk gevoel gaf het u toen u de gaten moest graven in de grond?
Ik vond dat niet leuk, als ik eraan terug denk vind ik het nog steeds heel erg. Maar als ik het niet deed volgde ik de bevelen niet op en ik was bang dat ik daar consequenties van zou ondervinden.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Ja, het onderwerp is zeker nog een taboe in Meregan, het dorp waar mijn familie nog woont. Hier in Pecatu Indah kan ik er wel over spreken met mijn vrouw en mijn zoon maar ik doe dat liever niet.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?
Ik denk dat diegenen die niets met de moorden te maken hebben er misschien wel over willen praten en diegenen die wel slechte dingen hebben gedaan er zeker niet over willen praten.

Ik vraag aan Wayan of het goed is als ik naar zijn dorpshoofd ga om toestemming te vragen om met mensen uit zijn gemeenschap te praten.
Wayan vertelt mij dat hij dat liever niet heeft. Hij is bang voor de consequenties voor hem en zijn familie als ik vragen ga stellen met betrekking tot dit onderwerp.

Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?

Ik denk nog vaak na over de gebeurtenissen van 1965, ik vind dit onderwerp erg belangrijk.

(Wayan voegt hier nogmaals aan toe dat hij alleen maar bevelen opvolgde en gaten moest graven).

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?
Ik ben nog erg verdrietig als ik over dit onderwerp praat omdat het slechte herinneren bij mij opbrengt.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?
Ik weet dat een man in Meregan in die tijd slechte dingen heeft gedaan. Mijn broer en ik hebben daar wel eens over gepraat. Ik weet dat die man veel communisten heeft vermoord. Ik heb het zelf moeten zien terwijl ik aan het werk was. Ik kreeg hierna last van veel slechte dromen. Hij blinddoekte die mensen en schoot ze in de rug of sloeg hun dood met een hard voorwerp tegen hun hoofd. Sommige mensen weten wat hij heeft gedaan maar we doen gewoon normaal tegen elkaar. Dat komt omdat we niet meer over het verleden praten.

Zou u een keer met die man willen praten in Meregan die de communisten heeft vermoord?
Nee dat zou ik niet willen. Ik ga liever niet met die man om omdat hij zulke slechte dingen heeft gedaan. Misschien denkt hij dat ik hem beschuldig van bepaalde dingen en dan krijg ik daar problemen mee.

Wat zijn de relaties tussen voormalige vijanden of tegenstanders in de gemeenschap met betrekking tot de gebeurtenissen van 1965-66 volgens de respondent?
Sommige families weten wel wat andere families hebben gedaan denk ik. Maar in de gemeenschap doet iedereen gewoon normaal tegen elkaar. Dat komt doordat we niet over dit onderwerp praten en het verleden heeft laten rusten.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?
Wayan lijkt de vraag niet te begrijpen.

Zeggen mensen in het dorp wel eens dat er iets anders is gebeurd, dat Suharto zijn verhaal over de communisten niet klopt bijvoorbeeld?
Nee, dat denk ik niet. De communisten wilden de macht en daarom werden ze vermoord.

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?
Nee, de moorden hebben geen invloed meer op het leven van de gemeenschap.

Wat is verzoening volgens de respondent?
Wayan weet niet wat hij hierop moet zeggen.

Verzoening is voor iedereen anders. De een zou graag willen dat mensen elkaar vergeven, de ander zou graag willen dat de overheid meer doet voor formele excuses, zoals bijvoorbeeld het geven van geld.
Ik weet het niet zo goed. Ik denk niet dat de overheid geld zou moeten geven aan families.

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?
De respondent denkt wel dat het belangrijk is dat mensen elkaar kunnen vergeven.

Hoe denkt u over communisten?
(Wayan schrikt van deze vraag en zegt dat hij hier liever niets over willen zeggen. Vervolgens vraagt Wayan mij of dit onderzoek hem in de problemen zal brengen. Ik stel Wayan gerust en vertel hem dat dit onderzoek alleen voor mijn eigen studie is).

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?
Ja dat is zeker wel mogelijk. Twintig jaar geleden is dit proces volgens hem al in de gang gezet met de val van Suharto.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Ja, de is regering daar al mee bezig geweest. De regering heeft er al voor gezorgd dat mensen, ook voormalige communisten, een beter leven zouden krijgen na de val van Suharto.

Interview 3

Naam/Anoniem: Randu
Leeftijd: 60 jaar
Beroep: Boer
Woonplaats: Petulu
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: 60 jaar
Datum interview: 11 maart 2014

Algemene vragen

Weet u misschien wat er met de grote oude boom is gebeurd?
De boom is inmiddels afgezaagd, de boom was al zo oud.

Kunt u mij het verhaal vertellen van de vogels en de boom?
Ja, na 1965 kwamen alle reigers naar Petulu. Wij geloven dat deze vogels geluk brengen. Wij geloven ook dat de slachtoffers van de moorden zijn gereïncarneerd in de vogels. In ieder geval de slachtoffers die nooit een Balinese begrafenis hebben gehad.

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja, Randu kent het verhaal en hij heeft het zelf ook meegemaakt

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
In Bedulu, een dorp ergens anders in Bali, waren al gaten in de grond gegraven voor de lijken. Andere mensen hadden opdracht gekregen om daar de lijken naar toe te brengen, maar die mensen hadden het verkeerd begrepen en zijn daarom naar Petulu gekomen met de lijken. Ons dorp was daar niet blij mee, we hadden wel mensen voor de veiligheid maar die konden hier niets tegen doen. Die mensen gingen ook op zoek naar communisten in ons dorp. Als ze communisten hadden gevonden werden ze vastgebonden met hun handen op de rug en werden ze geblinddoekt. Ze moesten aan de rand van het graf staan en ze werden in de rug geschoten.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Nee, mijn familie niet. Maar in Petulu woonden wel een paar communisten. Onze gemeenschap wilde niet meedoen aan de moordpartijen en we verstopten de communisten. Overdag konden wij hun verstoppen en ’s nachts moesten ze vluchten. In die tijd mocht ik van mijn ouders niet naar buiten, omdat zij het te gevaarlijk vonden. Ik kon daarom ook niet meer naar school.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
Ik ben nog erg verdrietig als hij nadenkt over wat er is voorgevallen. Hij, zijn familie en zijn dorpgenoten waren in die tijd erg bang. Niemand uit zijn familie werd vermoord, maar toch waren zij allemaal erg bang.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Het is een taboe ja.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?

Niemand wil erover praten omdat iedereen er nog steeds verdrietig over is. Er is nog steeds sprake van een trauma. In dit dorp werden de communisten verstopt, we wilden niet dat zij werden vermoord maar ook niet dat wij zelf werden vermoord.
Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?
Ik word nog vaak herinnerd aan de gebeurtenissen. Randu vertelt mij dat het onderwerp voor hem nog steeds belangrijk is.

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?
Ik raak nog steeds geëmotioneerd als ik over dit onderwerp praat. Als ik terug denk aan de tijd, dan weet ik weer dat ik niet naar buiten mocht en ook niet naar school mocht gaan. Iedereen was bang omdat ze niet wilden dat ze erachter zouden komen dat de gemeenschap communisten verstopte.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?
Randu vertelt mij dat men in Indonesië nog steeds denkt dat communisten slecht zijn. Maar in Petulu zijn we daar neutraal over.

Wat zijn de relaties tussen voormalige vijanden of tegenstanders in de gemeenschap met betrekking tot de gebeurtenissen van 1965-66 volgens de respondent?
Volgens Randu zijn er geen slechte relaties in het dorp, juist omdat de buren elkaar hielpen.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?
In het dorp van Randu is er maar één versie, volgens Randu. Ze weten allemaal wat er is gebeurd; de PKI werd opgespoord en vermoord. In het dorp wilden ze hier niet een meedoen en daarom wilde de gemeenschap elkaar beschermen.

Gelooft u dan ook het verhaal van Suharto en dat de PKI achter de coup zat?
Ja dat geloof ik wel. De PKI was een belangrijke partij in Indonesië, maar door de coup zijn veel mensen boos geworden op de PKI. Toch vind ik het slecht dat er veel mensen zijn vermoord.

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?
Ja, na 1965 kwamen de vogels elke avond. Wij geloven dat de vogels de verloren zielen zijn van de slachtoffers die nooit een Balinese begrafenis hebben gehad.

Wat is verzoening volgens de respondent?
Randu weet niet wat verzoening is.

Verzoening is voor iedereen anders. De een zou graag willen dat mensen elkaar vergeven, de ander zou graag willen dat de overheid meer doet voor formele excuses, zoals bijvoorbeeld het geven van geld.
Verzoening gaat dan inderdaad om vergeving voor mij.

(Randu vraagt mij ondertussen of dit verslag naar de regering gaat. Ik verzeker hem dat het verslag alleen voor mijzelf en mijn docent is).

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?
Verzoening is wel belangrijk voor Randu. Maar in Petulu is dat niet nodig.

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?
In Indonesië misschien wel, maar in Petulu is dat niet nodig.

U vertelt mij dat het dorp nog wel last heeft van trauma's en dat er niet over dit onderwerp gesproken kan worden. Wat zou daar dan voor gedaan kunnen worden?
Daar hoeft niets aan gedaan worden. We kunnen het beter zo laten. Iedereen is verdrietig om het verleden en we kunnen er nu niets meer aan doen.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Randu denkt niet dat de regering dat ooit zal doen. Een formele excuses van de regering zou misschien wel helpen voor sommige mensen.

Interview 4

Naam/Anoniem: Made
Leeftijd: 78
Beroep: Boer
Woonplaats: Petulu
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: 78 jaar
Datum interview: 11 maart 2014

Algemene vragen

Weet u misschien wat er met de grote oude boom is gebeurd?
De boom is er niet meer, hij was al oud en dood en daarom is hij weggehaald.

Kunt u mij het verhaal vertellen van de vogels en de boom?
Aan het einde van de middag komen alle vogels teruggevlogen. Toen de grote oude boom er nog stond kwamen ook veel vogels naar die boom. Onder de boom liggen twee graven, in die twee graven liggen ongeveer dertig mensen begraven die zijn vermoord na de coup.

Weet u dan ook wat de vogels ermee te maken hebben?
Ja de vogels zijn na 1965 gekomen, elke middag weer. Ik denk dat de vogels de zielen zijn van de mensen die zijn vermoord na de coup.

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja, de persoon kent het verhaal en hij heeft het zelf ook meegemaakt

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
De persoon vertelt mij dat er mensen van de regering kwamen die aan de inwoners van Petulu opdroegen om gaten te graven voor de lijken. Sommige inwoners moesten dat gedwongen doen. De regering heeft ook opgedragen aan ons dat wij communisten moesten vermoorden, maar niemand uit ons dorp wilde daaraan meewerken.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Mijn familie en ik zijn niet vermoord. Maar de mensen uit onze gemeenschap zorgden wel voor de communisten. We wilden niet dat zij werden vermoord.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
In de tijd dat dit allemaal gebeurde was ik erg bang. Ik was bang dat mij en mijn familie iets zou overkomen. Als ik erover nadenk dan wordt ik ook weer erg verdrietig.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Made vertelt mij dat er binnen zijn familie wordt openlijk over dit onderwerp wordt gesproken. Wij wonen hier met zijn allen op dit land en wij zijn erg hecht met elkaar. Maar in het dorp zelf wordt er denk ik wel minder over gesproken. In Indonesië is het denk ik wel een taboe.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?

Vroeger praatte ik veel over dit onderwerp, gewoon openlijk. Maar toen mensen van de regering naar mij toekwamen om hierover te praten wilde ik er daarna niet meer over praten. Ik wilde geen problemen krijgen.

Welke problemen bedoelt u dan?

Ik weet niet zo goed welke problemen. Maar ik wist dat je in die tijd niet meer over de mensen mocht praten die werden vermoord. Suharto wilde niet dat er nog over werd gesproken. Ik was bang dat ik in de problemen zou komen als ik dat wel zou doen.

Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?

Dit onderwerp is nog steeds belangrijk voor mij. Maar omdat ik voelde dat ik er niet over mocht praten is het wel minder belangrijk geworden dan vroeger. Het is nu nog een herinnering die ervoor zorgt dat ik soms nog verdrietig kan voelen.

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?

Het voelt wel goed om er nu over te praten.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?

Omdat de vogels in het dorp zijn teruggekeerd worden we nog veel herinnerd aan het verleden. De vogels brengen ons geluk; zij zorgen ervoor dat ons dorp rein blijft. Maar over het onderwerp zelf spreken we nog steeds niet, dat doen we soms alleen nog binnen de familie.

Wat zijn de relaties tussen voormalige tegenstanders in de gemeenschap met betrekking tot de gebeurtenissen van 1965-66 volgens de respondent?

Wij hebben geen tegenstanders in ons dorp.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?

Er is maar één versie van het verleden. We weten allemaal wel wat er is gebeurd.

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?

We hebben nog wel veel ceremonies die met de vogels te maken hebben. Maar verder heb ik niet het idee dat het dorp nog onder de massamoorden leidt.

Wat is verzoening volgens de respondent?

Voor mij is verzoening vrijheid. Ik wou er wel normaal over willen praten. Maar ik heb nog steeds het gevoel dat erover praten niet echt mogelijk is, omdat ik bang ben voor problemen.

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?

Verzoening is in Petulu niet nodig. In Petulu hebben wij elkaar niet vermoord maar hielpen wij juist elkaar.

Indien toepasbaar, hoe denkt de respondent over de waarheid?

Het verhaal van Suharto klopt denk ik wel. Ik weet dat veel communisten zijn vermoord door de coup en dat Suharto daardoor president werd. Maar ik denk wel dat het waar is dat de communisten zelf aan de macht wilden komen.

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?

Ja in Indonesië zou dat best wel kunnen. In Petulu hoeft dat niet, we hebben een goede band met elkaar.

Maar toch is het onderwerp nog steeds taboe in uw dorp, kunt u dat uitleggen?
Ja, dat komt omdat je geen problemen wil met de regering. Als je gaat praten heb je kans dat de regering daarachter komt.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Ja de regering zou dat best kunnen doen. Ik denk ook dat het goed is voor de mensen die zijn vermoord. Het zou ook fijn zijn als er weer over gesproken kan worden.

Interview 5

Naam/Anoniem: Ketut
Leeftijd: 63
Beroep: Gepensioneerd
Woonplaats: Pejeng Aji
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: 63 jaar
Datum interview: 15 maart 2014

Algemene vragen

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja Ketut weet wat er is voorgevallen.

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
De communisten wilden de macht overnemen in Jakarta. De PKI was ook heel erg groot in Bali. Bij ons in het dorp zijn veel mensen vermoord, doordat mensen bang waren dat de PKI de macht gingen overnemen.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Volgens mij heeft mijn vader ervoor gezorgd dat sommige communisten werden gepakt, maar dat weet ik niet zeker. Ik weet ook niet zeker of hij mensen heeft vermoord. We wilden het er daarna niet meer over hebben.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
Ik was zelf in die tijd veertien, of vijftien. Ik kan me niet alles meer herinneren. Ik voel me geen slachtoffer of een dader, ik voel me er gewoon neutraal onder. Maar ik weet nog wel toen ik naar school ging daarna dat een jongen bij mij in de klas werd gepest en werd uitgescholden voor communist. Ik weet niet zeker of dat waar is. Die jongen woonde bij mij in het dorp. Van mijn ouders mocht ik niet met hem omgaan.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Ja, in ons dorp praten we niet over dit onderwerp.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?
Ik denk omdat we geen problemen willen met elkaar in het dorp. Bij ons in het dorp zijn veel mensen vermoord en ik denk dat die mensen zijn verraden door andere mensen uit het dorp. Maar het was in die tijd ook verboden om erover te praten.

Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?
Het onderwerp is wel belangrijk, vooral omdat er veel mensen zijn vermoord.

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?
Ik praat er liever niet over, omdat ik het gevoel heb dat het niet goed is om erover te praten.

Heeft u dat gevoel nog steeds, na al die jaren?

Ja, het is gewoon geworden om er niet over te praten. Als ik hier nu met u praat vind ik het wel goed maar ik praat er liever niet over met de mensen uit mijn dorp. Omdat ik niemand wil kwetsen of beschuldigen.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?
We praten er nog steeds niet over. Ik wil er zelf ook niet over beginnen. Soms denk ik er nog wel eens aan maar de meeste tijd niet. Ik was toen ook nog jong.

Merkt u dat bepaalde relaties binnen het dorp niet goed zijn na 1965?
Dat kan ik mij niet goed herinneren. Ik weet niet zo goed meer hoe wij met elkaar omgingen in het dorp voor 1965. Maar ik weet wel dat ik niet meer met die jongen mocht spelen die een communist was. Zijn familie werd uit onze gemeenschap buitengesloten. Dat is ook met andere families gebeurd. Ik vond het zelf wel zielig voor die mensen. Ik denk dat sommige families niet meer met elkaar omgaan, omdat sommige families van de PKI waren en de anderen waren daar tegen.

Zouden deze mensen ooit een keer met elkaar praten over wat er is gebeurd?
Nee, dat denk ik niet. Misschien dat de families waarvan werd gezegd dat ze PKI waren dat wel willen doen, maar ik denk dat de andere families dat niet willen.

Waarom zouden ze dat niet willen, denkt u?
De families die slechte dingen hebben gedaan voelen zich achteraf schuldig. Er is een familie geweest in dit dorp die veel namen van communisten hebben doorgegeven aan de mensen die hier kwamen zoeken naar communisten. Mijn vader heeft toen gezegd waar sommige van die mensen zich hadden verscholen. Later voelden mijn vader en die andere familie zich schuldig omdat er toen zoveel mensen waren vermoord. Misschien wisten ze niet dat ze werden vermoord en voelden ze zich verantwoordelijk.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?
Ketut begrijpt de vraag niet.

Nadat Suharto is afgetreden zijn er ook andere verhalen geweest over dat de PKI de coup niet heeft gepleegd en dat Suharto dat zo heeft gebracht om de macht te krijgen. Gelooft u het verhaal van Suharto of denkt u dat Suharto op de macht uit was?
Vroeger geloofde ik mijn ouders en het verhaal van Suharto. Nu geloof ik dat niet meer, ik denk dat Suharto gewoon de macht wilde hebben.

Hoe kan het dat u Suharto niet meer geloofd?
Omdat wij van Suharto er niet meer over mochten praten. Ik denk dat hij daarom iets te verbergen had. Als zijn verhaal wel waar was, waarom was het dan verboden om erover te praten?

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?
Ja, dat denk ik wel. Ik heb het idee dat sommige mensen elkaar ontwijken. Vooral mensen die van mijn ouders leeftijd zijn. Soms wordt er ook wel geroddeld in ons dorp. Als iemand ziek wordt bijvoorbeeld zeggen dat hij vroeger slechte dingen heeft gedaan. Ik geloof dat ook wel.

Hoe denkt u dan over communisten?
Ik vind dat moeilijk om te zeggen. Soms denk ik dat ze veel slechte dingen hebben gedaan, maar soms denk ik ook weer dat Suharto erover heeft gelogen. Ik weet het niet zo goed.

Wat is verzoening volgens de correspondent?
Dat we het verleden vergeten.

Wilt u dan dat er juist wel of juist niet over wordt gesproken?
Ik denk dat het beter is om er niet meer over te praten, omdat sommige families dat gewoon niet willen.

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?
Ik vind verzoening wel belangrijk. Maar dan moeten we het dus gewoon vergeten was er is gebeurd. De mensen die het er moeilijk mee hebben willen hier niet nog eens keer over nadenken.

Wie zijn dan die mensen die het er moeilijk mee hebben?
Ik denk de mensen die slechte dingen hebben gedaan, maar ook de mensen die slechte dingen zijn overkomen.

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?
Nee, niet in mijn dorp in ieder geval.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Nee, de regering zal dat niet doen.

Interview 6

Naam/Anoniem: Gede
Leeftijd: 71
Beroep: Winkelier
Woonplaats: Pejeng Aji
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: 71 jaar
Datum interview: 15 maart 2014

Algemene vragen

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja, Gede leefde toen en hij kan het zich nog herinneren.

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
In dit dorp woonden veel communisten. Deze communisten zijn opgepakt en weggebracht. Ik hoorde later dat ze werden vermoord.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Nee, mijn familie was niet van de PKI.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
Ik voel me neutraal. Ik vind het wel erg voor de mensen die zijn vermoord.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Ja, ik kon er binnen de familie over praten maar verder in het dorp niet. Ik denk dat sommige mensen zich schuldig voelen over wat er is gebeurd.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?
Omdat sommige mensen zich schuldig voelen. In dit dorp zijn veel communisten verraden. Maar sommige mensen waren ook geen communisten denk ik. Ik weet dat de man die iets verder woonde altijd erg aardig was en er op een dag niet meer was. Hij was ook meegenomen.

Waarom denkt u dan dat sommige mensen zich schuldig voelen voor wat er is gebeurd?
Sommige mensen die zijn verraadden waren geen communisten en toch werden ze verraadden. De mensen die dat hebben gedaan voelen zich achteraf schuldig.

En hoe denken die mensen volgens u over de communisten die zijn vermoord?
Sommige mensen voelen zich daar ook schuldig over. Mijn neef heeft mij een keer vertelt dat hij bang is voor de toekomst. Hij voelde zich achteraf schuldig omdat hij had geholpen met zoeken naar communisten die zich hadden verscholen in ons dorp. Mijn neef is naar een man gegaan voor de rituelen voor zijn angst maar dat had niet geholpen.

Zou het kunnen dat hij spijt heeft vanwege zijn karma, of is het omdat hij het erg vindt dat die mensen zijn vermoord?
Dat weet ik natuurlijk niet zeker maar ik denk dat hij zich wel echt schuldig voelde. Hij was in die tijd nog jong en hij was boos op de communisten omdat mensen zeiden dat ze slecht waren voor Indonesië. Later kreeg hij daar spijt van.

Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?
Dit onderwerp is voor mij nog erg belangrijk. Ik denk nog vaak na over die tijd. Ik weet dat mijn familie erg bang was, omdat je nooit wist of iemand ging zeggen dat je communistisch was. Omdat mijn familie welvarend was, wist je niet of mensen je daarom gingen verraden.

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?
Ik vind het niet fijn om erover te praten. Ik wil namelijk geen problemen met de mensen uit mijn dorp.

Gede vraagt mij ondertussen over die rapport voor de regering wordt gebruikt, ik verzeker hem dat het alleen voor mijn studie is.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?
In het dorp praten we er niet over.

Wat zijn de relaties tussen voormalige tegenstanders in de gemeenschap met betrekking tot de gebeurtenissen van 1965-66 volgens de respondent? De mensen van wie ik heb gehoord dat ze slechte dingen hebben gedaan heb ik geen contact meer mee gezocht. Veel communisten zijn vermoord waardoor veel mensen dachten dat ons dorp was opgeschoond. Mijn ouders en mijn buren vonden het wel erg wat er was gebeurd met de communisten maar ze waren geen PKI.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?
Voor mijn gevoel zijn er meerdere versies, maar in het dorp is er maar een versie.

Welke versie is dan voor u de waarheid?
Ik weet het niet zo goed. Ik vind dit een moeilijk onderwerp om over te praten.

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?
Nee ik denk het niet. We spreken er niet meer over.

Toch vertelt u mij net dat u met bepaalde mensen uit het dorp geen contact meer zocht
Ja dat is wel zo. Op die manier hebben de moorden nog wel invloed.

Wat is verzoening volgens de respondent?
Voor mij is verzoening dat de mensen die vermoord zijn worden herinnerd. Veel mensen zijn doodgegaan en veel van hen hebben nooit een normale begrafenis gehad. Het zou goed zijn als deze mensen worden herinnerd als slachtoffers van geweld.

Op welke manier zou dat dan moeten plaatsvinden?
Dat we herinneren dat de mensen zijn vermoord voor de verkeerde redenen.

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?
Verzoening is voor mij niet zo belangrijk. Maar ik denk dat het voor sommige mensen wel belangrijk is. Zeker voor de mensen die familieleden hebben verloren.

Hoe staat men in jouw familie tegenover communisten?
In mijn familie was niemand van de PKI. Maar we vonden het heel erg wat hun is gebeurd.

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?
Nee ik denk het niet. Ik denk dat veel sommige mensen zich schuldig voelen voor wat er is gebeurd.

Voelt u zich schuldig door wat er is gebeurd?
Nee, ik heb geen mensen vermoord. Ik kon er niets aan doen.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Nee, de regering zal dat niet doen. Ze proberen het nog steeds geheim te houden.

Interview 7

Naam/Anoniem: Jim
Leeftijd: 61
Beroep: **Winkelier**
Woonplaats: Pejeng Aji
Aantal jaren dat de geinterviewde daar woont: 61 jaar
Datum interview: 16 maart 2014

Algemene vragen

Weet de persoon wat zich heeft voorgevallen in 1965-1966 met betrekking tot de coup en de PKI?
Ja, ik kan me nog wel herinneren wat er is gebeurd. Ik ken het verhaal ook.

Wat is er in 1965-1966 gebeurd volgens deze persoon?
In 1965 hadden de communisten een coup gepleegd en daarom was de regering boos op ze. Vervolgens werden ze vermoord.

Was de familie van de persoon of de persoon zelf geraakt door de gebeurtenissen en zo ja, op welke manier?
Ja, mijn vader en mijn oom zijn vermoord door mensen die naar ons dorp zijn gekomen en die opzoek waren naar communisten. Mijn vader was geen PKI maar de broer van mijn moeder wel. Daarna had iemand uit het dorp gezegd dat mijn vader ook PKI was.

Hoe denkt de persoon over de gebeurtenissen? Was het nodig, is de persoon getraumatiseerd, voelt hij zich een slachtoffer of een dader?
Ik ben nog steeds erg verdrietig. Ik mocht niet meer naar school en mijn familie had het heel erg zwaar toen mijn vader dood ging. Sommige mensen uit het dorp scholden ons uit voor communisten.

Deel 2: over de stilte of het taboe

Denkt de persoon dat het onderwerp een taboe is?
Ja het is taboe. Maar thuis hebben we er wel over gepraat. We waren erg verdrietig dat onze vader was vermoord. Mijn buurman was vroeger wel goed voor ons en met hem hebben we er ook over gepraat. Mijn buurman wilde niet teveel bij ons gezien worden omdat hij bang was voor consequenties. Maar hij was toch wel goed voor ons.

Waarom zouden mensen er niet over willen praten, volgens de respondent?
Voor ons zou het fijn zijn als we erover mochten praten. Maar als we dat gaan doen met de mensen uit het dorp zullen sommige mensen zich slecht voelen, ze weten dat ze slechte dingen hebben gedaan. Andere mensen zijn weer erg verdrietig omdat hun familieleden zijn vermoord. Die mensen hebben ook nooit een Balinese begrafenis gehad, hun families hebben nog steeds geen rust gevonden. Ik weet dat mijn moeder het heel erg vond dat ze mijn vader nooit heeft kunnen begraven.

Hoe denkt de persoon over de relevantie van dit onderwerp?
Het is belangrijk om erover te praten. Mijn vader is vermoord en hij was geen PKI. Ik wil dat er goede herinneringen over hem zijn.

Hoe voelt de persoon zich als hij praat over het onderwerp?
Ik vind het wel goed om erover te praten. Zo kan ik ook het verhaal vertellen van mijn vader.

Deel 3: vragen over verzoening

Hoe wordt er volgens de persoon nog omgegaan met het verleden in de publieke sfeer of het openbaar in de gemeenschap?
We weten van sommige families dat ze hele slechte dingen hebben gedaan. Ik weet ook welke familie heeft gezegd dat mijn vader PKI was. Maar als ik die familie tegenkom dan groeten we elkaar wel vaak, maar verder niets. Naar de buitenwereld toe doen we alsof er niks is gebeurd, ook die familie. Maar ondertussen denk ik dat ze thuis over ons spreken en wij doen dat ook nog wel eens over hun.

Wat zijn de relaties tussen voormalige tegenstanders in de gemeenschap met betrekking tot de gebeurtenissen van 1965-66 volgens de respondent?
In ons dorp zijn heel veel mannen vermoord waardoor er veel vrouwen met kinderen overbleven. Voor hun was het moeilijk om verder te gaan met hun leven. Dat heb ik ook gezien bij mijn familie. Ik weet dat wij doen alsof er niets is gebeurd binnen ons dorp maar ondertussen weet je wel wie de goede mensen zijn en wie niet. Als wij iets willen kopen in ons dorp doen we dat bijvoorbeeld niet bij die familie die groenten verkopen.

Is er volgens de persoon één versie van het verleden of zijn er meerdere versies?
Er is één verhaal in ons dorp.

Zou het volgens u kunnen dat Suharto heeft gelogen om de macht te krijgen?
Nee dat denk ik niet. Hoe zou hij dan kunnen liegen?

Bijvoorbeeld door te zeggen dat de PKI de coup heeft gepleegd terwijl ze dat niet hebben gedaan.
Nee ik denk wel dat de PKI de coup heeft gepleegd.

Hebben de massamoorden nog steeds invloed op het leven van de gemeenschap, volgens de persoon?
De laatste jaren sinds Suharto weg is gegaan is het voor sommige families wel beter geworden. Het is nu makkelijker om een goede baan te krijgen en geld te verdienen voor sommige families. Vroeger was dat niet zo. Ik mocht bijvoorbeeld niet naar school omdat ze zeiden dat mijn vader een communist was. Maar ik denk dat wat er is gebeurd nog steeds speelt in ons dorp, we doen alleen alsof er niets aan de hand is.

Wat is verzoening volgens de respondent?
Voor mij is verzoening dat de mensen die mijn familie pijn hebben gedaan sorry zeggen. Ik ben er niet meer boos over maar sorry is voor mij wel belangrijk. Ik ben opgegroeid zonder mijn vader maar dat was nergens voor nodig. Mijn moeder was elke dag verdrietig in die periode. Maar niemand heeft ooit sorry gezegd.

Hoe denkt de persoon over de essentie van verzoening?
Verzoening is wel belangrijk. Ik denk dat de mensen die slechte dingen zijn overkomen andere mensen wel hebben vergeven. Dat komt omdat we doen alsof er niets is gebeurd.

Denkt de persoon dat het mogelijk is om een verzoeningsproces te starten?
Nee, dat zou voor teveel mensen slechte herinneringen ophalen. Voor mensen die fout zijn geweest maar ook voor mensen die een trauma hebben. Mijn moeder is nu oud, maar ik denk dat het haar weer veel verdriet zou doen. Niet alleen om mijn vader, maar ook vanwege de moeilijke tijd die daarna kwam.

Zou de regering ooit reparaties starten, volgens de respondent?
Nee, in de regering zitten nog veel mensen die ervoor hebben gezorgd dat veel mensen werden vermoord. Die mensen in de regering houden het tegen.

Bijlage 2: Interview in het Engels

Interview

Name/Would like to stay Anonymous
Age
Profession
Origins
How long has she/he been living here?

General questions

- Does the interviewee know what happened in 1965-1966, with the coup and the PKI?
- What happened in 1965-1966 according to this person? (voor mo: vraag 3 reconciliation)
- Was he/she or his/her family affected by it? If yes, in which way?
- How does the person feel about the events?
  (was it necessary? Does he feel like a victim/perpetrator? Is he traumatized/ashamed/neutral?)

Part 1: About the Silence

- Does the person think that this subject is a taboo/subject people don't want to talk about?
- Why don't people like to talk about it according to the interviewee?
- How does the interviewee feel about the importance of this subject?
- How does the interviewee feel when talking about this subject?

Part 2: About Reconciliation

- How is the past dealt with in public sphere/in this community, according to the interviewee?
- What are the relationships between former opponents/enemies, according to the interviewee?
- According to the interviewee, is there one version of the past (one truth) or many?
- Does the killings still affect the community?
- According to the interviewee, what is reconciliation?
- How does the interviewee feel about the necessity of reconciliation?
- How does the interviewee feel about the truth? (if applicable)
- According to the interviewee, is it possible to start a process of reconciliation?
- According to the interviewee, will the government ever start reparations?

Bijlage 3: interview in Bahasa Indonesia

Wawancara

Nama
Usia
Pekerjaan
Asal
Berapa lama tinggal di sini?

Pertanyaan Umum

- Apakah koresponden tahu mengenai kejadian di tahun 1965-1966, dengan adanya kudeta dari PKI (partai Komunis Indonesia) ?
- Menurut koresponden, apa yang terjadi di tahun 1965-1966 ?
- Apakah koresponden atau keluarganya terkena dampak dengan peristiwa ini ? Jika iya, dengan cara yang seperti apa ?
- Apa yang koresponden rasakan dengan adanya kejadian ini ? (Apakah itu penting ? Apakah dia menjadi korban atau salah satu pelakunya ? Apakah dia merasa trauma / Malu / netral ?)

Bagian 1 Mengapa mereka tutup mulut

- Apakah orang berfikir subyek ini tabu untuk dibicarakan ? (Masalah yang tidak ingin dibicarakan oleh sebagian besar orang)
- Kenapa kebanyakan orang tidak suka diwawancarai mengenai hal ini ?
- Seberapa penting koresponden mengganggap hal ini ?
- Apakah yang koresponden rasakan saat berbicara tentang masalah ini ?

Bagian 2 Rekonsiliasi (Perdamaian)

- Menurut koresponden, apa tanggapan mereka mengenai masa lalu yang di bahas di ranah public atau dalam komunitas ini ?
- Menurut koresponden, hubungan seperti apa yang terjadi di antara mantan musuh atau lawannya ?
- Menurut koresponden, apakah hanya ada satu versi kebenaran atau banyak versi yang terjadi di masa lalu ?
- Apakah pembunuhan itu masih mempengaruhi masyarakat ?
- Menurut koresponden, apa itu rekonsiliasi (perdamaian) ?
- Apakah koresponden perlu diadakan perdamaian ?
- Bagaimana koresponden merasa tentang kebenaran ? (Jika berlaku)
- Menurut koresponden, apakah mungkin untuk memulai perdamaian ?
- Menurut koresponden, apakah pemerintah akan segera melakukan perbaikan ?